№ 9 (110) X ՏԱՐԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1900

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

PRO ARMENIA

Մոխրակոյտի վրայ բազմած, արտասուքը աչքերին, մի ձեռքը կրծքի լայնաբերան վէրքին, միւսը խորշոմած ճակատին, սգաւոր Հայը, ինչպէս անմխիթար մեռելատեր, խաբուած զօրեղներից, մոռացուած երէկւայ վիճակակիցներից, շնչասպառ ականջ է դնում, որտեղից որ է, մի ցաւակցական խօսք, մի մխիթարիչ ձայն...

Եւ ահա այդ ձայներից մէկը՝

„Պրօ Արմենիա":

Հայաստանի համար...

Ի՞նչ է Հայաստան։—Աշխարհագրական անո՞ւն, պատմական աւանդավա՞յր. չէ, այլ անլուր, առասպելական տանջանքների վայր, նահատակութիւնների մի վիթխարի մարմնացումն, որ 95-ից դարձել է և ընդ միշտ պիտի մնայ պատմութեան մէջ սինոնիմ, համանիշ այն բոլորի, ինչ հնարել է չարագործ ուղեղը՝ մարդը մարդու ձեռքով տանջելու, մարդը մարդու ձեռքով մարտիրոսացնելու համար...

Հայի հայրենիքը չէ նա, այլ հայի տանջարան...

Իսկ ի՞նչ է ինքը, հայը։ Ստրո՞ւկ։ Ոչ.—նա կուեց։ Ազատ։ Ոչ.—նա շղթայակապ է։ Անբախտ։ Ոչ.—նա հիացմունք զարթեցրեց։ Բախտաւոր։ Ոչ.—նա յուսախաբուեց։ Ի՞նչ է ուրեմն նա, ի՞նչ և նրա վիճակի անունը։—Հայ։ Ուրիշ ածական գոյութիւն չունի բառարանների մէջ։ Կամ պիտի ստեղծել, կամ երբ հարկաւոր է ցոյց տալ մի ազգ, մի մարդ, մի անհատ, որ ստրուկ է՝ թէև արժանի ազատութեան, տանջուած՝ բայց արժանի երջանկութեան, խաբուած՝ բայց արժանի անկեղծ աջակցութեան, շղթայակապ՝ թէև պատմութիւնից կոչուած շղթաները փշրելու,—այն ժամանակ գործ ածեցէք մի բառ միայն՝—Հայ։ Ուրիշ բառ չկայ։ Հայ,—տանջուող մարդն է դա։

Տանջուող մա՞րդ...

Դա է ժամանակակից մտածողի նշանակէտը, նրա յոյզերի և հոգեկան փոթորիկների նպատակը, սիրած և անսահման սիրոյ մէջ՝ ատած առարկան։ Մարդասիրութեան տանջանքն է դա։ Հին սպարտացու իդէալն էր—կուել հայրենիքի համար։ Նախկին քրիստոնիայի իդէալը—խաչի համար։ Ժամանակակից մարդու իդէալը—տանջուողի համար...

Տանջուող՝ հայրենիքի մէջ, տանջուող հայրենիքից դուրս. տանջուող խաչի համար, տանջուող խաչից հեռու։ Այլևս ոչ մի սահմանագիծ, ոչ մի շրջանակ, ոչ կրօնի, ոչ հայրենիքի։ Մարդու համար տրոփող սիրտը այսօր այլևս սահման չէ ճանաչում. նա բողոքում է ամեն տեղ, ուր բռնութիւն կայ. հնչում է իր ձայնը ամեն տեղ, ուր կարիք կայ. ցասման աղաղակ է բարձրացնում ամեն անգամ, երբ օգնութիւն աղերսող կայ, մի օր Ցունաստան, միւս օր Լեհաստան, մի օր Կուբա, միւս օր Տրանսվալ, մի օր Մակեդոնիա, միւս օրը Հայաստան։

Այս ներքին մեծութեան խթանն էր, որ մղեց մեծ Բայրոնին Ցունաստան, մեծ Գալիբալդիին Ամերիկա, Լաֆայէտին Միացեալ-Նահանգները. այդ ոգին էր, որ մի խումբ քաջեր մղեց Թեսալիա՝ Զիպրիանիի ձեռքի տակ, մի այլ խումբ ազատասէրներ Տրանսվալ՝ Վիլլբուա-Մարիոյի ձեռքի տակ... Դրա մէջն է ժամանակակից մտածողի, գործողի, գրողի գաղափարական մեծութիւնը, նրա ուժը, նրա հրապոյրը, ինչպէս և, աւա՜ղ, նրա հոգեկան կրկնակի տանջանքը...

—

Ահա գրողը սեղանի առաջ.—ամբողջ զէնքը՝ մի կտոր թուղթ, մի փոքրիկ գրիչ։ Շրջապատող պարզութեան մէջ նրա կուրծքը ներքին փոթորիկի մի շտեմարան է ներկայացնում. նա յուզուած է, ենթակայ աննկարագրելի վշտերի։ Լուրերը գուժաբեր են, ծանր, յուզող

Դիտում է նա, ինչպէս արծիւը ծերպի վրայից, տանջուող, հալածական, թշուառ մարդուն ամէն տեղ, բոլոր անկիւններում.—և այն ձորերում, ուր կատարուեց կոտորածների կլասիք ողբերգութիւնը, և այն լեռների տակ, ուր հելլէն դիցաբանութիւնը շղթայեց Պրոմէթէոսը. այն վեհանուն վայրերում, ուր Պերիկլէսների և Դեմոսթենէսների հայրենի ստեղծագործութիւնը զոհ տուեց փաշաների տիրապետութեան. կղզիների շուրջը, ուր „վայրենի" Ագվենալդօ ազատութեան երգեր հիւսեց իր ժողովրդի վշտերից. սրբազան Գանգէսի ափին, ուր դեռ սաւառնում է Բրահմայի վարդապետութեան դարևոր ոգին. Աֆրիկեան դաշտերում, որտեղ նորագոյն հերոսները նորագոյն Թերմօպէլ ստեղծեցին. եկեղեցու մէջ, ուր անօգուտ Աստծու անունով ազատ միտքը շարունակում է կրել շղթաներ, հիւսուած „սուրբ հայրերի" փափուկ մատներով. գահերի շուրջը, ուր „հայրախնամ" քօղի տակ նոր լուծեր են դնում

ազգերի շլինքին, կոփւած գայիսոնակիր ձեռքերով...

Տարիներ առաջ, հատ հատ, բացառիկ էին „օտար“ տանջւողների պաշտպանները. բայց երէկւան բաժան ուժերը այսօր միմեանց մօտենում, խմբւում են, ամբողջ կազմակերպութիւններ, կուսակցութիւններ են դառնում ընդունակ ղեկավարելու, նոյնիսկ սպառնալու նրանց որոնց փեշակը դարերի ընթացքում միմիայն սպառնալիքն է եղել: Մարդկային տանջանքը, թոյլերի վիշտը, խողխողւողների երկրից հնչող աղեխարշ գոչերը միացրին միմեանց անծանօթ, տարբեր ազգերի, տարբեր կրօնների պատկանող հոգիները: Բողոքը այժմ անհատական չէ, այլ խմբական: Դա թշւառների սփոփանքն է. սպառնալիք բռնութեան...

Եւ դրա մի նոր ապացոյցն է այս օրգանը, „Պրօ Արմէնիա“, որ լոյս տեսաւ Փարիզ, նւիրւած հայերի պաշտպանութեան — զարդարւած այնպիսի գրաւիչ անուններով՝ ինչպէս Կլէմանսօ, Անատոլ Ֆրանս, Ժօրէս, Պրեսանսէ, Դը Ռօբէրտի, Ֆերրի, Վանդէրվելդ, Քիառ, որոնց անշուշտ կը գան ձայնակցելու շատ հայասէրներ Լամանշի և Հռենոսի միւս ափերից, և գուցէ այնպիսի երկիրներից, ուր նահատակ ժողովուրդների աղերսը դեռ ցասման աղաղակներ չէ կորզել անտարբեր բերաններից...

—

Կ'անցնեն տարիներ...

Արտասուքի ձորերում — մեր անխախտ հաւատն է դա — կը ցամաքի արեան վերջին կաթիլը, և բիբլիական դրախտի փառաբանւած գեղեցկութեան հովիտներում՝ հարաւի չքնաղ արեգակը սև-սև դիակների փոխարէն կը գայ լուսաւորելու շինականի կենդանարար աշխատանքը, ազատութեան անթւելի արգասիքները... Եւ այն երջանիկ օրերին, երբ խողխողւած հայերի ազատ որդիքն ու թոռները, դրդւած ներքին բնազդներից, կը դառնան դէպի պատմութիւն, դէպի հայրենի ստրկութեան սև օրերը, այն ժամանակ, — հաւատացէք, օտար բարեկամներ — այն ժամանակ ձեր անունները կը յիշւեն այն խնկելի անունների հետ, որոնց կրած վիշտը ապագայում պարծանք պիտի կոչւի... Եւ հպարտ այն հերոսների յիշատակով, որոնք իրենց արիւնը տւեցին հայրենի երկրում ազատութեան ծիլեր բուսցնելու համար՝ հպարտ այն զոհերով, որ ազգային սուգի մէջ անգամ ժպիտ է բերում դառնացած սրտերին, ապագայ հայութիւնը խորին յարգանքով կը յիշի և ձեր քաղցր անունները, ձեր գործը, ձեր գրիչը...

Եւ աւելին: Ազատութեան օրերին, հայկական բարձրավանդակի այնպիսի խորշերում, որոնց անունն անգամ առիթ չէք ունեցել լսելու, հայկական նոր սերունդը ձեր անունների հետ միասին բարձրագոչ կը հնչեցնէ և այն գաղափարները, որ մենք ձեր միջոցով և ձեր հայրենիքից ստացանք — գաղափարներ՝ այժմ հալածական սուլթանի երկրում, — մղելով նրանց դէպի աւելի հեռու, դէպի ասիական խորքերը...

Աւելի մեծ վարձք չկայ գաղափարի մարդու համար: Եւ այս թող լինի ձեզ արժանի վարձքը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԻՔ

II

Առաջ բերելով հայկական միջավայրի, ազգային մեր առանցնայատկութիւնների խնդիրը, մենք չենք դնում մի մետաֆիզիքական հարց: Եթէ հիմնովին մերժենք անգամ ցեղական ուրոյն, հիմնական տարբերութիւնների մասին գոյութիւն ունեցող յայտնի թէօրիաները (Մօնտեսկիօ, Գիզօ, Տէն, Ռէնան ևլն.), յամենայն դէպս պէտք է ընդունել առնւազը, որ կայ առանձնայատկութիւնների մի որոշ գանգւած, որ այս կամ այն ազգութիւնը ստանում է երկար ժամանակ միևնոյն պայմանների ազդեցութեան ենթարկւելով և այդ առանձնայատկութիւնները — ժառանգական օրէնքի համեմատ — սերունդից սերունդ փոխադրելով: Երկրի աշխարհագրութիւն, կլիմա, միջազգային դրութիւն, կառավարութեան ձև, օրէնքներ, պատմական անցեալ իր դժբախտութիւններով, յիշողութիւններով և փորձերով, գրականութիւն, լեզու, կրօն ևլն, — ահա այն պայմանները, որ կարող են կրթել մի ժողովրդի մէջ այս կամ այն հակումները, որոնք իրենց տեսակով կամ չափով չեն կրկնւում ուրիշ ժողովուրդների մէջ:

Ահա ինչպէս է „յառաջացել մեր մէջ այն առանձնութեան հոգին, այն անսէր բարքը, այն կոպիտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թողնում հայերի մէջ գոյանալու մի ընկերական գործ, մի հասարակօգուտ հիմնարկութիւն“: Ահա ինչպէս են զարգացել մեր մէջ այն բնազդները, որոնց համեմատ՝ „ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը գերադասելով ընդհանուրից, կործանւել են իրենք իրենց մէջ“:

Թողնենք մօտիկ անցեալը: Թողնենք այն զարմանալի տեսարանները, երբ Բեռլինի դաշնագրից յետոյ՝ հայ ինտէլիգէնցիան, ընդհանրապէս վերցրած, առանց տեղից շարժւելու, առանց մատը մատին խփելու՝ Եւրօպայից բացարձակապէս պահանջում էր „հայկական անկախութիւն“ (տես 1878-79 թւերի պարբերական հրատարակութիւնները) — ոչ աւել, ոչ պակաս, իսկ հայ բուրժուազիան, հաւատարիմ իր մշտական սկզբունքներին, մօդայի հարցի չափ անգամ կարևորութիւն չէր տալիս այնպիսի մի հսկայական խնդրի, ինչպէս էր հայկական դատը: Դիմենք վերջին տասնամեակին միայն, երբ հայ-

թրքական յարաբերութիւնները արդէն ստացան ամենասուր կերպարանք, կեանքի և մահու խնդիր ստեղծեցին մեզ համար և առաջ բերին մի տագնապալից, մի բացառիկ, մի անօրինակ ծանրագոյն վիճակ։ Ի՞նչ կարող է աւելի պարզ լինել քան այն, որ բացառիկ դրութիւնը պահանջում էր նաև բացառիկ եռանդ, բացառիկ գործունէութիւն, բացառիկ ճիգեր։ Բայց ո՞վ հետևեց այդ պահանջին՝ բացի ինտէլիգէնտ կամ զուտ ժողովրդական երիտասարդութեան համեմատաբար մի աննշան փոքրամասնութիւնից։

—

Ահա մի քանի գծեր։

Հազարաւոր անհատներ կարելի է գտնել հայերիս մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր ամբողջ նահանգներ զինել Տաճկահայաստանի մէջ։ Դուրս եկա՞ւ գոնէ մէկը։ 1895 թուին, պատմում է Մակկոլը „(Սուլթան և Պետութիւններ“) հայկական կոտորածների տպաւորութեան տակ.

„Մի անգլիացի, իր քաղաքական համոզմունքներով պահպանողական, յայտարարեց, որ եթէ մեծ պետութիւնները, իրենց մեծազօր սկզբունքներով, արիութիւն չունեն սուլթանի ոճրագործ կառաւղութիւնը սանձահարելու, ուրեմն Հայաստանում գիւանագիտութիւնը առնւազը կարող է փոխարինել ինքնայօժարչանքերով, ինչպէս այդ եղաւ յունական անկախութեան կռուի ժամանակ, և իր կողմից նա տրամաչարկեց 5000 ֆ. ստ. (25,000 ֆրանկ), որ զէնք գնուի անօգնական քրիստոնեաներին բաժանելու համար Տաճկաստանի այն տեղերում, որոնք մատչելի են ծովի կողմից“։

Իսկ մե՞նք, հայերս... Բաւական է յիշել որ ամենախոշոր գումարը, որ ամբողջ հայութեան մէջ մի հատիկ մարդ նուիրել է զէնքի գործին, այդ եղել է ընդամենը 25,000 ֆրանկի չափ մի ծախս... Բայց միաժամանակ քանի-քանի՛ անձնուէր և փորձուած գործիչներ, քանի-քանի՛ գաւառներ կորան, հալուեցին միմիայն և միմիայն տարիների ընթացքում և ամենաբարեյաջող հանգամանքներում զէ՛նք, զէ՛նք ու զէ՛նք սպասելու և վերջիվերջոյ չստանալու պատճառով...

Հազարաւոր նիւթապէս ապահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկայ, Աֆրիկայ, ջահանամ են գնում՝ ով գիտէ ինչ դժոխային միջոցներով՝ իրենց ունեցածը աւելացնելու համար, բայց և ոչ մէկը չգտնուեց, որ այսպիսի մի անսովոր պատմական դժբախտութեան օրերում տեղիցը շարժուէր հասարակօգուտ ոգէ ձեռնարկի համար։ Եւ այս ոչ միայն հին սերունդի ներկայացուցիչների մէջ, այլև երիտասարդ դրամատէրերի շրջանում, որոնք ունեն և ուսում, և զարգացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան և ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Գլադստոններ ու Լասսալներ պէտք է գերեզմաններից կանչեն նրանց հետ մրցելու համար...

Քաղաքակիրթ աշխարհում էլ ժողովուրդ չմնաց, որ այս կամ այն չափով արձագանք չտար հայկական թշուառ վիճակին։ 1894 թուականից սկսած՝ անգլիացիք, ֆրանսիացիք, հոլանդացիք, ամերիկացիք, զուիցերիացիք, նոյնիսկ գերմանացիք հայերին օգնութեան ձեռք մեկնեցին — երկրի մէջ հայ ժողովրդին դրամ, հաց և երկրագործական անասուններ բաժանելու կամ որբացած մանուկներին խնամելու և կրթութիւն տալու համար։ Իսկ ի՞նչ արին իրենք հայերը։ Մենք ունենք հազարաւոր հայեր, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր նոյնքան մարդ կերակրել, նոյնքան որբանոցներ հիմնել, որքան այդ՝ արաւեց մի քանի ազգերից ժողովուած դրամներով. բայց դո՞ւրս եկաւ այդպիսի մէկը։ Ցայտնի է, որ միակ մի Զանչեան, ծագումով միայն հայ, իսկ կրթութեամբ կէս վրացի, կէս ռուս, իր անձնական աշխատանքով աւելին արեց հայ մանուկների համար, քան մեր „ազգասէր“ հարուստները։

Ո՞վ չէ յիշում 1890-91 թուականների աղմուկը հայ ինտէլիգէնցիայի մէջ՝ Տաճկաստանում թէ Տաճկաստանից դուրս, կանանց թէ տղամարդկանց, երիտասարդների թէ հասակաւորների մէջ։ Իսկ ո՞ւր են դրանք 1891-92-ից սկսած։ Արժան գնով ազատութիւն ձեռք բերելու յոյսերով հարբած՝ դրանք մօտեցան յեղափոխական գործին, կարծես վախենալով, որ էգուց-միւս օրը յանկարծ առանց իրենց անմեղ աղմուկին էլ Հայաստանը անկախ երկիր կը հռչակուի և յետոյ այդ հանդիսաւոր օրը իրենք կը մնան առանց դափնիների։ Բայց հէնց որ իրականութիւնը պարզեց, որ գործը անորոշ ժամանակով՝ բացի զոհողութիւններից, ոչ մի տեսակ դափնիներ չէ կարող խոստանալ ոչ ոքի, դրանք չքացան, ինչպէս քամու մի շնչով ստեղծուած ալիք։ Դիցուք թէ հասարակ կամ ինտէլիգէնտ ամբոխի մէջ դա ընդհանրապէս հասկանալի մի երևոյթ է։ Բայց ո՞ւր մնացին նաև երբեմն յեղափոխական կետրոններում բազմելու համար գլուխ պատառող մեր պարոնները. ո՞ւր են երբեմն գլխաւոր վարիչ անդամների մեծագոյն մասը. ո՞ւր են գիշեր-ցերեկ դրանց շուրջը պտտող „համոզուած“ յեղափոխականները. ո՞ւր են յեղափոխական ամբողջ շարժման տօն տալու հաւակնութիւնը տածող կամ իրենցից հարիւր անգամ աւելի զոհողութեան ընդունակ տարրերի գլխին „անձնանուիրութեան“ և „նոր արշալոյսների“ մասին ճառող կարմիր դրօշակակիրները։ Հաւատարիմ իրենց „խելօք“ հայրերին, նրանք իրենց համար այժմ նոյնպէս աւելի ձեռնտու պայմանների և հասարակական դիրքի են ձգտում, ինչպէս ձեռնտու կերպով այն ժամանակ կարող էին յեղափոխութիւնով զբաղուել...

Նոյն 1890-91 թուականներին էր, որ ռուսահայ և տաճկահայ ինտէլիգէնցիան իրար հետ մրցում էին հայ ժողովրդի ազատագրութեանը նուիրուելու փառաւոր խոստումներում։ Իսկ յետո՞յ... Յետոյ տաճկահայ ինտէլիգէնտի իդէալը դառաւ ամբողջ երկրագունդը՝ մինչև դօլլարների հայրենիք Ամերիկան, իսկ ռուսահայինը—

Բագու, ուր մարդիկ երբէք դէպի վերը, դէպի բարձրը, դէպի իրենցից հեռուն չեն նայում, այլ միշտ դէպի ներքև, դէպի երկրի տակը, դէպի դժոխային այն խաւարը, ուր 150-200 սաժէնի խորութեան անդունդներում թագնւում է նաւթաջրի կախարդիչ փայլը... Ընդհանուր դրութիւնը ծանր է. Տաճկաստանում կոտորում են, Ռուսաստանում հալածում.— և ահա հայ ինտելիգէնտը, հաւատարիմ իր մօր կաթի հետ ծծած ստրկական բնազդներին, զգում է իրեն ինչպէս մի ժանտախտի օրերում. „ազատւէ՛ր, ով կարող է“. „փախի՛ր՝ ով ոտքեր ունի,“ — և փախչում են՝ ոտի տակ տալով բոլոր այն տարրական պարտաւորութիւնները, որ ծանրանում են նրանց վրայ այսպիսի մի դժւար պատմական րոպէում։

Ամբողջ իննսնական թւականներում հայ ուսանողների թիւը, մանաւանդ Եւրոպայում, աճում է։ Նահատակւած յեղափոխականների ընկերները անգամ՝ դրանց անունով վրէժ չեն կոչում, այլ այդ նահատակների հետ իրենց ունեցած մօտիկութիւնը պատւանդան են շինում նրանց յիշատակը յարգողների առաջ, որպէսզի իրենց համար թօշակ գտնեն և Եւրոպա գան՝ այստեղ „գեղեցկի և բարւոյ“ իրենց ճաշակները նրբացնելու համար... Ուսման դէմ իհարկէ մենք ոչինչ չունենք։ Բայց երբ մենք յիշում ենք, որ գիտութեան և արւեստին, որ հասարակական բարոյականութեան և գրականութեան ոչ մի ազգ այնքան հանճարներ չէ տւել, որքան հրէական ազգը, որը սակայն՝ ամենքից արհամարւած՝ այսօր ծեծւում և արտաքսւում է աշխարհիս բոլոր անկիւններում. երբ ինկատի ենք առնում, թէ ինչ սիրով են մեր վաշխառու հայրերը, որոնք երէկ իրենց որդոց *բազազխանա* էին ուղարկում, այսօր ամէն զոհողութիւններով *ուսման* տալիս դրանց. երբ մի փոքր էլ մօտիկից նայելով այդ ուսանողներին՝ տեսնում ենք, թէ որքան մեծ տոկոսը դրանցից զանազան կարգի բժիշկներից, թթւատներից և միայն դիպլօմների զրահներ են որսում իրենցից աւելի փափուկ ապրողների հետ յաջող մրցելու համար, — այն ժամանակ ակամայ սկսում ենք կասկածել՝ թէ արդեօք ներկայ ճգնաժամում այդ ամէնը համապատասխանում է մեր ժողովրդական պահանջներին...

Եւրոպայում այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ռիչիոտտի Գարիբալդի, Ամիլկար Չիպրիանի, Ֆրանսիս Դը Պրէսանսէ, Ժերօ-Ռիշար, Ժօրժ Ֆավօն և Ուրբէն Գօյիէ, ինչպէս յայտնի է ընթերցողներին, „Դրօշակի“ խմբագրութեան դիմումներին պատասխանեցին հրապարակաւ, հէնց „Դրօշակի“ մէջ, արտայայտելով իրենց բոլոր համակրութիւնը դէպի մեր կռիւը և տալով իրենց *անունները* մեր ձեռքը նրանց համար անյայտ անձնաւորութիւնների ձեռքը, — իսկ հարիւրաւոր հայ պատանիներ, որոնց բերանին դեռ չէ ցամաքել իրենց մօր կաթը, այնքան խելօք, այնքան շրջահայեաց, այնքան բարձր են այդ բոլոր անձնաւորութիւններից, որ իրենց համար, նոյնիսկ նեղ շրջաններում, անպատւաբեր են համարում յեղափոխութեան կամ ոեւէ յեղափոխական կազմակերպութեան համակիր անւանել և անել այն բոլորը, ինչ կարող են։

Իսկ ժողովո՞ւրդը։ Կոմս Շօլլէն անունով ֆրանսիացի զինւորականը Հայաստանում գործած իր մի ճանապարհորդութիւնից յետոյ՝ 1892 թ. գրում էր.

„... Եւ երբոր հայկական գիւղերում, ուր թագաւորում էր ամենասեւ թշւառութիւն, մենք հարցնում էինք հայերին՝ թէ ինչ են նրանք մտածում անել, նրանք՝ փոխանակ մռնչալով իրենց զէնքերի վրայ ցոյց տալու, փոխանակ մտածելու, որ կարելի է նրանք կարող կը լինէին մի օր բոլորը միասին ոտքի կանգնել քրդերի դէմ, որոնք նրանց տանջում են, եւ ձեռք բերել, եթէ հարկաւոր լինի՝ իրենց արեան գնով, իրենց ցաւերին մի հանգստութիւն, ինչպէս նաեւ մի որոշ ազատութիւն, — նրանք պատասխանում էին սարսափած եւ անհամարձակ, որ Աստւած իրենց թողել է, որ այլեւս ոեւէ յոյս չունեն, որ սակայն եթէ չարունակեն իրենց հետ այսպէս վարւել, իրենք մի օր կը գաղթեն Ռուսաստան՝ այնտեղ աւելի լաւ կեանք եւ ոեւէ հանգստութիւն գտնելու համար“։

1897 թւին մի ուրիշ ֆրանսիացի, պ. Կիմօն, գրում էր.

„Իմացւած է, ի զարմանս ամբողջ աշխարհի, որ վերջին կոտորածների ժամանակ՝ Պօլսում եւ Հայաստանում ոեւէ բանի անպէտք ջահիլ թիւրքերը յարձակւում էին յաղթանդամ հայերի վրայ, որոնք՝ եթէ ընդունակ լինէին իրենց ձեռքերը գործածելու, բռունցքի մի հարւածով կարող էին լուերի նման ջախջախել իրենց վրայ եկող թշւառականներին։ Այդ հայերը տեսնելով քիւրդերին, նրանց ոտքի տակն էին ընկնում, ձեռքերով ծածկում էին երեսները եւ թոյլ էին տալիս գլուխները կտրել կամ պատռել իրենց գանգերը“։

Իսկ Ուրբէն Գօյիէն՝ նորերս „Դրօշակի“ մէջ գրած իր յօդւածում ասում է.

„Հայերը իրենցից 300 հազար հոգի կորցրին՝ պարանոցները դանակի տակ դնելով։ Եւրոպան դղրդեցնող ի՛նչ ահաւոր պատերազմներ կարող էին մղել՝ հրացանները ձեռքերնին, տասնապատիկ աւելի աժան գնով“...

Հարիւր հազարաւոր նահատակներ, այդքան էլ գաղթականներ և կրօնափոխ եղած հայեր, իհարկէ, եթէ դուրս բերէին թշնամու դէմ իրենց մի տասներորդ մասը անգամ, գուցէ քարով և կացիններով էլ կարողանային „ահաւոր պատերազմներ մղել“ և, „դղրդեցնելով ամբողջ Եւրոպան“, աւելի քիչ զոհեր տային...

Բայց դարևոր ստրկութեան և հալածանքի յաւիտենական գերի հայ ժողովուրդը, որին ամբողջ պատմութիւնը գերազանցապէս միայն մէջք ծռել էր սովորեցրել, ընդունա՞կ էր „ինքնապաշտպանութեան“ ուրիշ ձևերի քան ամենակրաւորականները...

—

Ահա ուրեմն, ի միջի այլ պայմանների, որպիսի ներքին, վերին աստիճանի աննպաստ հանգամանքներում պիտի զարգանար հայկական խնդիրը և նրա արտայայտութիւն՝ հայ յեղափոխական շարժումը։

Մենք իհարկէ կարող ենք, ինչքան թելադրում է մեզ մեր *անձնապաշտ* արիւնը, մեղադրել յեղափոխականներին, որ նրանք 10 տարւայ ընթացքում

չկարողացան հիմնայատակ անել տաճկական պետութիւնը և նրա աւերակների վրայ պարզել հայկական ազատութեան դրօշակը: Մենք կարող ենք, իհարկէ, նոյն մեր անձնապաշտ արեանը հետևելով, անիծել երկրագնդիս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին էլ, որ այն ժամանակ, երբ մենք անասնական թէ սրիկայական, վաշխառուական թէ սորկական ժպիտներով վերաբերւեցինք դէպի օրուայ մեր առաջը դնող խնդիրները, նրանք,—այդ ժողովուրդները—գլխապատառ ոտի տակ չտուին իրենց բոլոր շահերը և հայկական կռւի դաշտը չգրաւեցին... Այո, կարող ենք այդ էլ անել, ուրիշ շատ բաներ էլ անել, բայց... բայց ե՞րբ պիտի քաղաքացիական համարձակութիւն ունենանք մի փոքր էլ մեզ վրայ անդրադառնալու և մեր բարոյական պակասութիւններին, մեր վատառողջ բնազդներին, մեր ազգային ախտերին՝ „պատմական այդ չարիքին“ եւ՝ որոշ տեղ տալու մեր կրած տառապանքներում ու մեր ներկայ ծանր կացութեան մէջ...

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

VI

Ճամբէս արունի հետք թողեր, կ'երթայ.—
Արունոտ ճամբէս մեր թշնամու դէմ.
Խէթ-օձը առջևս ընկեր ու կ'երթայ,
Ու ագռաւները հետս ճամբորդ են:

Ձիս տխուր-տրտում կ'երթայ անգուման.
Ա՜խ, նա լաւ գիտէ, որ յետ չեմ դառնայ.
Դարդս թաղելու, ցրւելու կ'երթամ
Դարդս-վրէժս, ու էլ յետ չեմ գայ...

Է՜հ, մնաք բարե՛, մեր դա՜շտ ու սարե՜ր,
Ուր քօլ ու քարդ մեր արնով ներկւաւ.
Ինձ էլ չես տեսնի, իմ խեղճ, ազիզ մե՛ր,
Ու գերեզմանս էլ չես գտնի բնաւ:

Կարմիր օրերի անգին ընկերնե՜ր,
Իմ տեղս պահէք, երբ գաք իրար քով.
Ա՜խ, հարիս ասէք, որ ես է՛լ չկամ,
Որ լա՛յ, վրէս լա՛յ անուշ աչքերով...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

ՎԱԶԳԷՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

„Դու, ով ցանկալի Վան, իմ հայրենիք,
Սիրոյդ կարօտով մաշւիմ ես հերի՛ք...
ՎԱԶԳԷՆ

Հայդուկ, մի վախնար քրդի գնդակից,
Նա մահաբեր չէ քաջերիդ համար.
Քո „Ջանֆիտայի“ ահեղ անունից
Քիւրդը սոսկում է, ինչպէս դիւահար:

Առէք հրացան ու ելէք հանդէս.
Տանջանքի մէջ է ձեր մայր հայրենիք:
Մի՞թէ չէք լսում, նա կանչում է ձեզ.—
„Օգնութեան արի՛ք, հարազատ որդի՛ք“...

Ձեր հրացանը վրէժով լցրէք,
Զարկէք թշնամուն, թշնամուն գազան.
Դուք ձեր մօր սիրուն զարկէք ու ընկէք,
Միայն թէ կեցցէ՛, կեցցէ՜ Հայաստան...

ՊԵՏՐՈՍ-ՍԱՄՈՒԷԼ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Աշխարհի էն սրիկայ, էն աւազակ, էն անբարոյական ու էն չարագործ և մարդկային զգացումէ զուրկ, բառին ամենալայն մտքով փիս կառավարութեան մը դէմառդէմ կը գտնուի հայ ազգը:

Եթէ կը հաւատայ հայ ազգը, որ օր մը չէ օր մը արդար և աշխարհադղորդ վրէժխնդրութիւն մը, որ բովանդակ մարդկութեան սրտէն օ՜խ մը խլէ, պիտի փայլատակէ սուլթաններու արիւնով ուռած աչքերուն դիմաց կամ ոճիրներով ճահիճոտած գանկերուն վրայ, յեղափոխութիւնը պիտի կրնայ ընել միայն: Այդ օրը Թիւրք կառավարութիւնը հարէմներու ֆէրէճէներու տակէն անվարտի դուրս պիտի պրծնի, սարսափէն կապուտցած, հանդիսատես ըլլալու համար, արիւնի և բոցեղէն ողբերգութեան դժոխային տեսարաններուն: Թիւրքիոյ վերջին դատաստանը յեղափոխութեան ձեռքն է: Աս գիտցած ըլլան բոլոր Թուլահաւատները ու Թերահաւատները, ծոյլերը, անհոգները ու գահիճները: Սուլթանը, Իզզէտի պէս իչօղլանները սուսերամերկ պիտի հետապնդուին՝ նոյնիսկ եթէ յոնական պատուելի Կիյօմի ծոցը ապաստանին:

Եթէ Թիւրքիան հայրենասիրական սկզբունք կը դաւանի ոճրագործութիւնը, ի՞նչ տեսակ ներքին ձայն, ըլլայ Սոկրատի դևը, պիտի համարձակի բարոյական օրէնքներ թելադրել, համբերութեան յորդորել մեզի, որպէս զի մենք մեր մարդկային արժանապատուութեան և հայրենասիրական կոչումին դրժենք:

Թրքական սիֆիլիտիք պետութիւնը երբէք մտքէն չանցնէ որ հայերու սրտին մէջ մեռած կըլլայ հայրենասիրութեան ու վրէժի վագրը՝ կամ անոնց դատը կորսւած. մեր անսահման ու ծովածաւալ ատելութեան ու անսիրելութեան անհաշտ ոգին, ինչպէս նաև մեր բոլոր իրաւունքները, իրեն յայտնի են, և վաղ թէ ուշ, սա կամ ուրիշ ձևով մը՝ պիտի պայթի անոր գլխին...

Երևակայամտութեան կամ Թռուցիկ կրքոտ մեծխօսիկութիւնով չէ որ կը գրենք, այլ մեզի կը ներշնչէ մեր իրաւունքին, մեր գոյութեան և մարդկային տմարդութեան սարսռացնող գիտակցութիւնը, այլ մեզի կը թելադրէ տարիներէ իվեր այն ահռելի կանոնաւոր և կանխամտածւած գազանային ոճիրներու ու հալածանքներու անվե՜րջ, անվե՜րջ սարսափներու թափորը, մարտիրոսացած երկրի մը կուռ թախիծը՝ զոր ամէն օր արտասուագին աչքերով կը դիտենք ու կը լափենք:

Հայաստանի բոլոր նահանգներուն մէջ Թիւրքերը՝ քիւրդերուն հետ մէկ եղած՝ օր չանցնիր սպանութիւն-

ներ, աւերումներ ու առևանգութիւններ չընեն։ Իշխանութիւնները ոչ մէկ միջոց ձեռք չեն առներ այդ կոտորածներուն ու սարսափներուն առջևը առնելու համար։ Եղեռնագործութեան վայրագ անիշխանութիւնը կը թագաւորէ հոն։

Սեպտեմբերի մէջ քիւրդերը Արաբկիրի Էնէզիկ գիւղին վրայ կը յարձակին, առանց տեղին թիւրքերուն մէկ մազին դպելու՝ կը թալանեն հայոց տուները, կը սպաննեն քանի մը հոգի, և կառավարութիւնը ձայն չի հաներ։

Պիթլիսի Պօրու գիւղի մէջ քիւրդերը կը յարձակին վանքի մը վրայ, վանահայրը կը վիրաւորեն ու տեղին գլխաւոր բնակիչներն ալ կը սպաննեն։

Տիգրանակերտի նահանգին մէջ միւսիւլմանները կը յարձակին ութը հայ գիւղերու վրայ, կաւերեն ու կը կոտորեն. զինուորները երբէք չեն միջամտեր։

Պիթլիսի նահանգի հայերու վիճակը պարզապէս սըրտաճմլիկ է։ Ամեն տեսակ անլուր հալածանքներէ զատ, հայ հողագործները փոխառութիւն չեն կրնար ընել երկրագործական պանքայէն, որուն հիմնելուն մեծապէս իրենք են նպաստած։ Ամենաչնչին փոխառութիւն մը ընելու համար, ստիպւած են իրենց ունեցած չունեցածը գրաւի տակ դնել։

Կառավարութիւնը ամեն արու հայ ճամբաներու ձրի շինութեան կ՚աշխատցնէ, ատով ալ չի բաւականանար. կըստիպէ որ հայերը ոևէ գիւղի մէջ կառավարական շէնքեր շինեն ձրիաբար, ոչ միայն ազատ աշխատանքնին զոհելով, այլև շէնքին ատաղձը և ծախքը պէտք է որ հայերը հայթայթեն։

„Իմաստուն“ ու „հեռատես“ կառավարութիւնը յաջողած է ցարդ քանի խօնախներ, մզկիթներ, զօրանոցներ, հեռագրատուն շինել տալ հայերուն այս տարւայ մէջ։

Այդ տարապահակ և տաժանակիր աշխատանքը կը յիշեցնէ մեզի Փարաւոններու օրով իսրայէլացիներուն տառապանքները, որոնք գաւազանի հարւածներուն տակ, Նեղոսի Տէլդային մէջ, Եգիպտոսի ամրոցները կը կանգնէին, աղիւս կը շինէին և... ազատութեան Մեսիայի մը ախը կը քաշէին։

Հայ ժողովուրդը իր դահիճներուն համար զօրանոցներ կը բարձրացնէ ձախ ձեռքով... աջով քարքանդ ընելու համար գուցէ։

Մուշի քանի մը հայ գիւղերու մէջ բռնի թիւրքեր և քիւրդեր հաստատւած են, որոնք գիւղացիները իբրև ստրուկ կը ծառայեցնեն իրենց առօրեայ աշխատանքներու համար, և իրենք կոնակնուն վրայ քէյֆ կ՚ընեն։ Շրջուն սիւվարիները, իբր թէ երկրի ապահովութեան համար, գեղէ գեղ ման կուգան, կուտեն կը խմեն իրենց ձիերուն հետ ու... առանձին տուրք ալ կը հաւաքեն։ Շատեր յուսահատ և սարսափահար միւսիւլմանութիւն կընդունին, մանաւանդ հայ աղջիկներով լեցւած են հարէմները։

Վերջերս եկած տեղեկագիրներ կը պնդեն որ Սպաղանքի կոտորածին ճիշդ թիւը 220 հոգի է։ Իսկ Սասուն իբր քննիչ ղրկւած Էնվէր փաշայի տեղեկագրէն ձանձուն չկայ, թէև շատոնց ետ դարձած է։

Որպէսզի թիւրքերը ապացուցանեն բովանդակ մարդկութեան առջև թէ իրենք ամենասրիկայ խեղկատակներ և սինլքորներ են, Պիթլիսի զինուորական հրամանատար, Սպաղանքի կոտորածի հերոսը, աշխարհահռչակ Ալի փաշան, որ նոյնիսկ պաշտօնանկ եղած էր, Խարբերդի ու Տէրսիմի գաւառներուն մէջ բարենորոգումներու վերատեսուչ կարգած են։

Թիւրք կառավարութեան Տէրսիմի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը նշանակութենէ զուրկ չէ։ Եւ պապարիկիդ Ալի փաշան կերևի կուզէ վարպետօրէն ոտքին տեղ ընել այդ անզուսպ և կառավարութեան թշնամի քիւրդերուն մէջ և սիրաշահօրէն ծուղակը ձգել զանոնք։

Երևակայել որ Տաճկաստանի մէջ մինակ Տէրսիմն է մնացեր բարենորոգւելու համար, ան ալ աւազակապետ և անկիրթ Ալի փաշայի մը ձեռքով, մարդ անբարոյականութեան մրուրը քամած կամ խելառած ըլլալու է։

Եւ գիտենք, ժամանակի իմաստութիւնը և փորձառութիւնը կը ցուցնէ մեզի՝ թէ հոն, ուր Հազրէթի սուլթան Ապդիւլ Համիդ-Խան-Ղազի-Շահինշահը բարենորոգումներ գործադրել ուզած է, „սխալմամբ“ կոտորածներ սարքած են։ Ուրեմն Թիւրքիան միշտ Թիւրքիա է՝ էտէպսիզ և ոճրագործ։

Այս ամէնը արևէն աւելի պայծառօրէն կը հաստատեն — սուլթանի մը գարշահոտ ուղեղը ունենալու չէ անպատճառ ըմբռնելու համար հետևանքը—որ Հայաստանի վիճակը երթալով աւելի կը վատթարանայ, աւելի արագօրէն կը կատարւի ջնջումի էվօլիւսիոնը քան երբէք և թէ մութ նոր տռամ մը կը պատրաստւի հոն դժբախտ հայ ժողովուրդի գլխին։

Հայրենիքի ծայրագոյն աղէտին դիմաց, սօթտենք մեր բազուկները, նշանաբան ընտրելով Շատոպրիանի գեղեցիկ և ճշմարիտ խօսքը

„Յեղափոխութիւնը կիսատ ընողները իրենց գերեզմանը կը փորեն“։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

—

Պետերբուրգ, 22 սեպտեմբեր

Քսանեւմէկ տարի օրինական, անվտանգ, ցանկալի, իսկ 21 տարուց յետոյ անցանկալի, վտանգաւոր, ապօրէն։ Հայոց հրատարակչական ընկերութիւնն է այդ, որի փակման գոյժը դուք արդէն ստացաք։

Պաշտօնական կարգադրութեան մէջ, ինչպէս միշտ, և ոչ մի բացատրութիւն, ոչ մի պատճառաբանող բառ ուրիշ խօսքով կը նշանակի՝ վտանգը մեծ է, պետական, անյարմար հաղորդելու „ի գիտութիւն հասարակութեան“։

Ահա նրա բովանդակութիւնը.

„Լսելով ներքին գործերի մինիստրի հաղորդագրութիւնը մայիսի 30-ից, 1900 թիւ, № 1270, „Հայերէն գրքերի հրատարակութեան Թիֆլիսի ընկերութեան“ փակելու մասին, մինիստրների կոմիտէն կարծիք յայտնեց,—այս առաջարկութիւնը հաստատել։

„Թագաւոր կայսրը, 1900 թ. յունիսի 16-ին, բարձրագոյն բարեհաճութիւն տուեց այդ որոշման“։

Ուրեմն՝

Իշխան Գալիցին առաջարկեց փակել՝ և ներքին գործերի մինիստրը ընդունեց։ Ներքին գործերի մինիստրը

այդ առաջարկը ներկայացրեց մինիստրների կոմիտէին՝ և կոմիտէն նրան հաստատեց։ Կոմիտէի որոշումը տարուեց կայսրին՝ և սա մտքով անգամ չանցկացրեց հարցնելու, թէ ինչո՞ւ են փակում, այլ տուեց իր բարձրագոյն հաւանութիւնը։ Ուրիշ խօսքով՝ մի ամբողջ կառավարութիւն, սկսած կովկասեան կառավարչապետից մինչև Ռուսաստանի միահեծանը, միացան և միացած ուժերով փակեցին մի փոքրիկ ընկերութիւն, որ հիմնուել է օրէնքով, գործել է օրէնքով և այժմ էլ պիտի ձեռնարկի իր փակման՝ նոյնպէս օրէնքով...

Ի՞նչ է, կը հարցնէք, այդ հիմնարկութեան յանցանքը, որի համար նա իր 21-ամեայ պատկառելի հասակում ենթարկուեց այդ օրինակ մի ծանր, անողոք, անդարմանելի պատժի։ Առաջինը այն, որ նա գրքեր է տպագրում, երկրորդը այն, որ հայերէն գրքեր է տպագրում։ Հայերէ՞ն, ո՜հ, որքան անախորժ, որքան սոսկալի է հնչում այդ բառը ռուս չինովնիկութեան և նոյնիսկ մինիստրական ու կայսերական ականջներին... Որքա՞ն գառնութիւն, որքա՞ն վտանգ կայ այդ „անիծուած“ բառի մէջ... Եւ երևի երբ մինիստրների կոմիտէում վճռում էր փակել ընկերութիւնը, սլավ ցեղի ժամանակակից ղեկավարները ուսերը թափ տալով՝ հարցնում էին. „Եւ ի՞նչպէս է եղել, որ 21 տարուց իվեր դա գոյութիւն ունի“...

Այո, 21 տարուց իվեր։

1879 թուին էր, որ Թիֆլիսի գրական մի շրջանում միտք ծագեց հիմնել այդ ընկերութիւնը, որի նպատակը պիտի լինէր—տպագրել հայերէն գրքեր։ Մշակուեց նրա կանոնագրութիւնը և 1880 թուի յունուարի 21-ին կովկասեան նախկին փոխարքայ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայեվիչը հաստատեց նրան։ Կանոնագրութեան առաջին յօդուածի մէջ ասուած է.

„Հայերէն գրքերի հրատարակութեան Թիֆլիսի ընկերութիւնը“ հիմնուած է Թիֆլիսում և նպատակ ունի հրատարակել հայերէն լեզուով թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գրքեր։ Ընկերութեան հրատարակութիւնները ենթարկուում են տպագրութեան ընդհանուր կանոնագրութիւններին“։

Վերջին պարբերութիւնը արդէն բաւական էր, որ կովկասեան նախկին փոխարքան աչքերը խփած հաստատէր այդ կանոնագրութիւնը, որովհետև այն բոլորը, ինչ անցնում է ռուս ցենզորի ձեռքով, երբէք և ոչ մի տեղ չի կարող լինել վտանգաւոր և երկիւղալի։ Ցենզուրան այնպիսի քուրաներից չէ... Եւ հէնց այդ պարզ պատճառով է, որ 21 տարուայ ընթացքում ընկերութիւնը չի տպագրել կամ չի կարողացել տպագրել և ոչ մի գրքոյկ, նոյնիսկ ոչ մի տող, որի վրայ կարողանային մատնանիշ անել իշխան Գալիցին կամ ներքին գործերի մինիստրը, իբրև անցանկալի, վնասակար։

Դիմենք փաստերին։

21 տարուայ ընթացքում ընկերութիւնը տպագրել է 187 հատ գիրք (մի քանիսը նոյնիսկ վերատպումներ)։ Այդ գրքերը բաժանուում են՝

Թարգմանական	133
Կոմպիլիացիա	33
Ինքնուրոյն	21

Ասել է թէ՝ իբրև ինքնուրոյն գրուածքներ, որոնք կառավարութեան համար պիտի ծառայեն ինչպէս աւելի բնորոշ նիւթ, ընկերութիւնը տուել է ոչ աւելի քան տարեկան մի գիրք։ Եւ որպէսզի աւելի պարզ գաղափար կազմէք, թէ տարեկան 1 գիրքը չէր սպառնում քանդել Ռուսաստանը, բաւական է աւելացնել, որ այդ ինքնուրոյն համարուող գրուածքները, մեծագոյն մասամբ, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ տեղագրական կամ ազգագրական նիւթեր և գլխաւորապէս հայոց հին մատենագրութիւնից, գրաբար լեզուով, վերատպումներ, որոնք այնքան անմեղ են, որ երևի ցենզորները թոյլատրում էին նոյնիսկ առանց կարդալու։

Թարգմանական գրուածքները, ինչպէս և կոմպիլիացիաները, աւելի քան „անվտանգ“ բաներ են — վէպիկներ, կենսագրութիւններ, գիտական զրոյցներ կամ բժշկական ու առողջապահական աշխատութիւններ, ինչպէս և դասագրքեր։ Բացի Շէքսպիրի մի քանի գրքերից, ինչպէս և մի-մի հատոր Դօգէից ու Մոպասանից, որոնց լաւագոյն էջերը, ի հարկէ, գրաքննիչը արգելել է, միւս բոլոր թարգմանութիւնները, քիչ բացառութեամբ, առնուած են ռուսաց գրողներից և ռուսաց գրականութիւնից։ Եւ եթէ նոյնիսկ եւրոպական գրողներից է, այդ էլ կատարուած է ռուսերէն թարգմանութիւնների միջոցով։

Ոչ մի փաստ, ոչ մի առիթ չկայ հեռաւոր կերպով անգամ պնդելու, որ ընկերութիւնը հետևել է կամ ունեցել է ոևէ քաղաքական կամ ազգայնական տենդենցիա. — միակ տենդենցիան եղել է հայերէն գրքեր տպագրելը, գրքեր, որոնք յաճախ վերաբերում են ընթերցանութեան ամենաչոր ճիւղերին։ Եւ եթէ կայ մի երևոյթ, որ պարզ նկատուում է ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւնների ընթացքում, այն է, որ այդ հիմնարկութեան ղեկավարները ուզեցել են, որքան կարելի է, ծանօթացնել հայոց հասարակութիւնը ռուսաց գրողների և ռուս գրականութեան հետ և այդ շատ անգամ՝ ի վնաս գրքերի արժանաւորութեան։ Գուցէ այս է յանցանքը...

Անվտանգ լինելով բովանդակութեան և տենդենցիայի կողմից, հրատարակչական ընկերութիւնը վտանգաւոր չէր կարող համարուել և տուած գրքերի քանակութեան կողմից, եթէ մինչև անգամ նայելու լինենք այս գործունէութեանը այն „տարօրինակ“ տեսակէտից, որով ռուսաց կառավարութիւնը առհասարակ ցանկալի չէ համարում ընթերցանութիւնը։ Փաստ. 21 տարուայ ընթացքում ընկերութիւնը տպագրել է 187 գիրք, ուրեմն միջին թուով տարեկան $8^1/_2$ գիրք։

Տարեկան $8^1/_2$ գիրք. — դրանից էլ ի՞նչ կարող է լինել աւելի համեստ, աւելի անվտանգ։ Բայց գուցէ կարծողներ լինեն, թէ այդ գրքերը տպագրուել են եւրոպական գրականութեան մէջ սովորական դարձած քանակով, ամէն մէկը 20, 50 կամ՝ 100 հազար, բազմաթիւ հրատարակութիւններով։ Միամի՜տ ենթադրութիւն։ Երկրորդ կամ երրորդ տպագրութեան արժանացել են միայն 4-5 հատ, իսկ գրքերը տպագրուել են միջին թուով 1,200 օրինակ։ Կան գրքեր, որոնք լոյս են տեսել միմիայն 500 օրինակ։ 3,000-3,500 օրինակ տպագրուել են ընդամէնը 3 գիրք և 5,000 օրինակ „Խօլերա“ գրքոյկը, որի մեծ մասը վճռուած է եղել տարածել ձրիաբար, որովհետև այն միջոցին այդ հիւանդութիւնը սպառնում

էր կոտորածներ անել կովկասեան գաւառներում.. Վերջապէս աւելի չէր էլ կարելի տպագրել, քանի որ ընկերութեան բիւդժէն հասնում էր միջին թւով միայն 4,000 ռուբլու, այսինքն այնքան, որքան ամէն տարի գողանում է իւրաքանչիւր „նորին գերազանցութիւն“...

Ասել է թէ՝ քանակի կողմից էլ այդ անվտանգ գրքերը չեն կազմում հարիւր հազարներ, միլիօններ, ինչպէս այդ պէտք էր ենթադրել եւրոպական մտքով. այլ մի համեստ չափ, որով անկարելի էր ողողել հայաբնակ վայրերը, ինչպէս երևի հաւատացրել են իրենց տեղեկագրերի մէջ պետութեան „պահապանները“...

Կսկիծ պատճառողը միայն այն չէ, որ փակւում են մի երկու համեստ, բայց անպայման պիտանի հիմնարկութիւն, այլ այն, որ այս նոր բռնութեամբ ևս կառավարութիւնը նոր վէրք բաց արաւ հայոց հասարակութեան առանց այն էլ վիրաւոր սրտում։ Կասկածների մի անվերջ շարան է դա, որ չի վերջանում և դեռ նորանոր առիթներ է որոնում։

Մինիստրութիւնը, իհարկէ, չի հրատարակի այն պատճառաբանութիւնը, որի վրայ հիմնեց այս 'այրենի կարգադրութիւնը։ Այդպիսի մի բան հրատարակել — կը նշանակէ խայտառակւել, ծաղրի առարկայ լինել։ Եւ եթէ մի օր այդ գաղտնի դօկումէնտն էլ, ինչպէս շատ ուրիշները, արխիվների խորքերից դուրս գալով՝ կը դառնայ ընդհանրութեան սեփականութիւն, այն ժամանակ կը տեսնեն ամէնքը, նոյնիսկ ամենաներողամիտները, թէ ինչ հրէշաւոր և անամօթ ստի է զոհ գնացել մի հիմնարկութիւն, որ սկզբից մինչև վերջ եղել է օրինակ ան, հեռու ուէ տենդենցիաներից, և գործել է ցենզուրական ճանկերի տակ, տարին մի քանի անգամ մանրամասն հաշիւներ ներկայացնելով նաև նահանգական իշխանութեան։

Եւ վերջապէս խօմ չի կարելի տենդենցիա տեսնել այն բանի մէջ, որ հայը հայերէն գրքեր է կարդում, կամ այն բանի մէջ, որ մի ընկերութիւն ժողովրդին հասկանալի լեզուով և նրան մատչելի տառերով սովորեցնում է, թէ ինչ պիտի անել, երբ խոլերա է սկսած, կամ ինչ միջոցներ պիտի գործ դնել, երբ խաղողի վազերը վարակւած են ֆիլոկսերայով, կամ որոնք են այն ձևերը, որով պիտի խնամել շերամի սերմը կամ բամբակի բոյսը... Ինքը կառավարութիւնը փակեց հարիւրաւոր դպրոցներ, չթողեց ժողովրդի մէջ լոյսի և ոչ մի կայծ. ինքը կառավարութիւնը ոչինչ չի տալիս միլիոնաւոր ազգաբնակութեան, որը փթում է տգիտութեան մէջ, զոհ գնում տարափոխիկ հիւանդութիւնների. ինքը կառավարութիւնը, ասում ենք, իր գանձարանից մի ռուբլի չի ծախսում ժողովրդին մի գիրք, մի բրոշիւր, մի տպած թերթ տալու համար, և երբ այս նոյն հոգսը իր վրայ է վերցնում մի ընկերութիւն՝ կոպէկ-կոպէկ հաւաքած փողերով, անդամավճարներից, երեկոյթներից և նւէրներից կազմած գումարով, — կառավարութիւնը արգելում է, կնիք դնում նրա դռների վրայ և յայտարարում փակւած, իբրև վնասակար, վտանգաւոր...

Ի՞նչ անուն տալ այդպիսի մի կառավարութեան։

Սրանից տարիներ առաջ՝ Պետերբուրգից սենատօրական քննութիւն ուղարկւեց նոր նւաճւած մի քանի երկիրներ։ Եւ փաստերը քննելուց յետոյ, երբ „գերազանցութիւններից“ մէկը պատրաստում էր իր զեկուցումը՝ թէ „ամէն ինչ լաւ է“, աւելացնելով, որ „ռուսաց յաղթական զօրքի շնորհիւ ցիվիլիզացիան քայլառքայլ առաջ է գնում“, միւսը՝ համբերութիւնից դուրս եկած, խղճահարւած՝ բացականչեց. „Մենք տարածում ենք ոչ թէ ցիվիլիզացիա, այլ սիֆիլիզացիա“ („Մի բասպրօստրանիաեմ նէ ցիվիլիզացիու, ա սիֆիլիզացիու“)։ Դառն ճշմարտութիւն։ Ռուսաց զինուորականութիւնը և կաշառակերութեամբ յղփացած չինովնիկութիւնը ամէն տեղ, ուր նոր է ոտք դնում ճշմարիտ, ամէնից առաջ այդ ախտն է տարածում — սիֆիլիս։ Ինքը կառավարութիւնը, դրդւած „պետական տեսակէտներից“, գանձարանից ահագին փող է ծախսում նոր երկիրները ահագին թւով կանայք ուղարկելու, որպէսզի նրանք իրենց տաք գրկի մէջ հալեցնեն այն սառնութիւնը, որ նւաճած երկրների ապգաբնակութիւնը ցոյց է տալիս տիրող բռնապետութեան... Այդ պատճառով է գուցէ, որ շատ անգամ ռուս մարդը՝ վիշտը սրտին նկատում է. „ռուսականութիւն տարածողը ռուս զինուորը չէ, այլ ռուս կինը“... Եւ երբ հասարակաց տների, գինեվաճառանոցների և չինովնիկական անբարոյականութեան միջոցով սիֆիլիսի նման մի ախտ, շնորհիւ „բարեխնամ կառավարութեան“, աւերումներ է գործում նահապետական բարքերով ծածկւած անկիւններում, յանկարծ դո՞ւրս են գալիս ընկերութիւններ, խմբեր, որոնք բրոշիւրների միջոցով փորձում են կուել այդ աւերիչ ախտի դէմ, փորձում են հասկացնել ժողովրդին՝ թէ ինչ վտանգ է սպառնում նրան... Եւ „բարեխնամ կառավարութիւնը“ փակում է այդ տեսակ հիմնարկութիւնները իբրև վնասակար...

Տեղը չէ՞ միթէ կրկնել՝

„...Մենք տարածում ենք ոչ թէ ցիվիլիզացիա, այլ սիֆիլիզացիա“...

Այդպէս ուրեմն՝ հայ, ռուս, լեհացի, ֆինն ինտելիգէնտ մարդուն Ռուսաստանում ուրիշ ոչինչ չի մնում, բայց եթէ մի կողմ դնել գրիչը, գիրքը, լրագիրը, դպրոցը ու բաց անել հասարակաց տուն, գինեվաճառանոց, լրտեսական սենեակ կամ գնալ մտնել կազարմաներ, որպէսզի դիւր գայ ժամանակակից կառավարութեան, որպէսզի արգելքի, կասկածի, աքսորի տեղ՝ արժանանայ շքանշանի, պատւի և պաշտօնի։

...Եւ երևի այս տողերի լոյս տեսնելու օրերին օրինական կառավարութիւնը կառաջարկէ Հրատարակչական ընկերութեանը՝ „Համաձայն կանոնադրութեան“ — ո՛հ, որպիսի օրինապահութիւն — ընդհանուր ժողով հրաւիրել և վճռել՝ թէ ում պիտի հանի ընկերութեան գոյքը։ Գիտէ՞ք, մեր կառավարութիւնը այնքան օրինապահ է և կուշտ, որ չի խլի ընկերութեան կնիքը, հին կահկարասին և կամ պահեստում թափւած գրքերը, այլ անպատճառ կը պահանջի, որ ընկերութիւնը վարւի համաձայն կանոնադրութեան՝ հաստատւած 1880 թւի յունւարի 31-ին կովկասեան փոխարքայի ձեռքով, որտեղ ասւած է.

„§ 38. Ընկերութեան գործունէութեան ընդհատելու միջոցին՝ այդ դէպքում գումարւած արտաքոյ կարգի ժողովը որոշում է Ընկերութեան բոլոր գոյքը յանձնել Հայոց հոգևոր դպրոցներից մէկին“։

Որպիսի դա՞ռն կատակ...

„Գոյքը յանձնել Հայոց հոգևոր դպրոցներից մէկին“, երբ այդ դպրոցների կեանքն էլ այս բոպէիս մազից է կախւած...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԻՐԱԲ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ ԴԱԼԵԱՆՑ

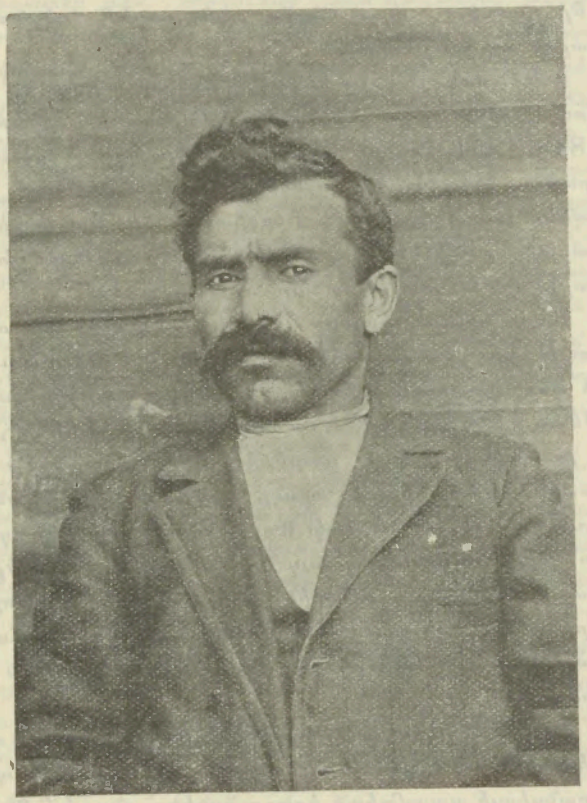

1900 թիւ մայիս 3-ին Պարսկաստանում մեռաւ 34 տարեկան հասակում Վիրաբ Մելքոնեան Դալեանցը, որը իր կեանքի վերջին 10 տարիները նուիրել էր հայկական յեղափոխութեան։ Դալեանցը, որի պատկերը տպագրում ենք, ծնուել է 1866 թ. Գանձակի Փիփ գիւղում։

90-ական թուականին Կովկասում արդէն սկսուել էր մի թարմ ու կենսատու հոսանք, և երիտասարդ Վիրաբը ոտով գլխով նուիրուեց այդ հոսանքին։ Իր բնաւորութեան ժաքրութեամբ և վեհութեամբ նա շուտով գրաւեց բազմաթիւ ընկերների սէրը և նրա բնակարանը դարձաւ բոլորի համար մի խորհրդարան։ Վիրաբի ոգևորութիւնը սակայն իր գագաթնակէտին հասաւ, երբ 1890 թուականին՝ Կարինի դէպքից անմիջապէս յետոյ՝ Կովկաս ժամանեց Տարօնեցի Յակովբ սարկաւագը և Կուկունեանի հետ միացած՝ ձեռնարկեց մի մեծ գործ։ Վիրաբը անմիջապէս միացաւ սարկաւագի խմբի հետ։

Ինչպէս յայտնի է, խմբի նպատակն էր զէնք ու մարդիկ տեղափոխել երկիր և հետզհետէ կազմակերպել ժողովուրդը։ Բայց սահմանի վրայ հանգամանքները փոխուեցին. ռուս կառավարութիւնը խիստ միջոցների դիմեց, և խումբը սահմանագլխի զինուորների հետ մի ընդհարումից յետոյ՝ մասամբ ձերբակալուեց և մասամբ ցիրուցան եղաւ։ Կաղզուանի Խառ գիւղի մօտ, 1890 թ. սեպտեմբեր 26-ին, ձերբակալուում է և Վիրաբը՝ Կուկունեանի ու խմբի հետ։

Վիրաբը իր ընկերների հետ շղթայուած էր Կարսի բանտում, մինչև 1892 թ. մայիս 7-ը, երբ սառնութեամբ լսեց այն դատավճիռը, որով դատապարտուում էր 26 ընկերների հետ 15 տարուայ տաժանակիր աշխատանքների Սիբիրի հանքերում, զրկուելով բոլոր իրաւունքներից։ Թէ ինչ կը նշանակի այդպիսի մի դատավճիռ լսել, դա միայն կը հասկանայ նա, ով մի անգամ դժբախտութիւն է ունեցել լսելու։ 1893 թուի սեպտեմբերի 22-ին Վիրաբը իր ընկերների հետ միասին փոխադրուում է Թիֆլիս, ուր բոլոր դատապարտուածները արդարութեան բարձրագոյն ատեանին բողոքել էին իրենց դէմ տրուած խիստ վճռի դէմ։ Բայց ո՞ւր է փնտռում արդարութիւն բռնակալների երկրում։ Ինչպէս Թիֆլիսի դատաստանական պալատը, նոյնպէս և Պետերբուրգի սենատը մէկը միւսի յետևից հաստատեցին Երևանի նահանգական դատարանի վճիռը։ Կառավարութիւնը և նրա գործակալները՝ լցուած մի առանձին ատելութեամբ դէպի հայերը՝ ծածկել էին ամբողջ գործում „հայկական շարժում“, „հայ յեղափոխութիւն“ ևն, ու դատապարտեցին բոլորին իբրև քրէական յանցաւորների, իբրև մարդասպանների, աւազակների։

1895 թ. աշնանը Վիրաբը 5 ընկերների հետ շղթայակապ հասնում է Զաբայկալ, 96-ին՝ Գօրնի Զիլինտոյ, և այստեղ սկսւում է նրա տաժանակիր աշխատանքը, պղնձի և արծաթի հանքերում։

1896-98 թուականներում հայրենիքում կատարուող դժբախտ անցքերի մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ էին հասնում Վիրաբին։ Դատապարտեալների այդ մութ, մռայլ վայրերում՝ որտեղից որտեղ՝ Վիրաբը կարողանում էր թղթակցութիւն պահել իր ազատ ընկերների հետ։ Ստացած լուրերը սեղմում, պատառոտում էին նրա սիրտը, և այլևս անկարող լինելով դիմադրել իր ներքին պահանջներին, բորբոքուած վրէժխնդրական ոգով, նա կոչում է ընկերներին՝ „մահ կամ ազատութիւն“ — փախչել, թռչել, սլանալ դէպի մայր հայրենիք կամ մեռնել փշրուած շղթաներով։ Եւ երբ իր վիճակակից հինգ ընկերներից ոչ մէկը չի համաձայնուում Վիրաբի այդ յանդուգն առաջարկութեանը, նա առանց վհատելու վճռում է իրագործել միայնակ՝ ու մի գեղեցիկ օր, փշրտելով շղթաները և դուրս թռչելով պարսպից, մնաս բարով է ասում Գօրնի Զելինտոյին...

1899 թ. սեպտեմբերին էր, երբ յաջողուեց նրան ոտ դնել Կովկաս։ Անյայտ տենչանքով այստեղ փնտռում է Վիրաբը իր նախկին ծանօթներին և այնքան տանջանքներից յետոյ՝ ազատութեամբ թարմացած՝ սկսում է նոր գործ պահանջել։ Իր բազմաթիւ բարեկամների թախանձանքը — Կովկասի մի ուրէ անկիւնում առայժմ հաստատուել մի փոքր հանգստանալու համար — Վիրաբը մերժում է անպայման և երբ մի ամիս յետոյ իր եղած քաղաքում նա հանդիպում է կղզու վրայ աքսորուած իր ընկերներից մէկին, որը նոյնպէս թողնելով Սախալինը մի երկար ու արկածալի ծովային ճանապարհորդութիւնից յետոյ հասել էր Կովկաս, նա վճռում է իր անելիքը։

1899 թուի հոկտեմբեր 6-ին նրանք անցնում են ռուս-պարսկական սահմանը և մտնում Պարսկաստան։ Ահա նոր շրջան, նոր գործիչներ, նոր ասպարէզ գործունէութեան։ Վիրաբի ոգևորութիւնը չափ չունի. նա մոռացել է այն բոլոր սարսափները ու արկածները, որոնց միջով անց էր կացել 9 տարի շարունակ։ Ատրպատականի կետրոնական կոմիտէն յանձնում է նրան երկու տեսակի պատասխանատու գործեր, որոնց նա նուիրում

է ամբողջովին՝ օրէցօր աւելի և աւելի գրաւելով կետրօնական կօմիտէի և ընկերների անպայման վստահութիւնը։ Սակայն վեց ամիս անգամ չէր լրացել այն օրից, երբ նա՝ ստանձնեց այդ գործերը, և ահա ճակատագրի վերջին անգութ հարուածը յաւիտեան կտրեց նրա տանջալից կեանքը։ Ապրիլի 22-ին, ձիով ճանապարհորդելիս, յանկարծ չար դիպուածով Վիրաբի ձին ընկնում է։ Գետին փռուած ձիու հետ ինքն էլ ընկնելով՝ Վիրաբը վնասում է իր աղիքները և 12 օր ծանր հիւանդութիւն քաշելուց յետոյ մեռնում է մայիս 3-ին, շրջապատուած ընկերների ու իրեն պաշտողների մի փոքրիկ խմբով։

Հնայելով, որ Վիրաբի թաղումը տեղի ունեցաւ հետևեալ օրը, մայիսի 4-ին, չնայած նաև այն հանգամանքին, որ կազմակերպութիւնը որոշել էր ամենապարզ ու համեստ կերպով կատարել թաղման ծէսը, բայց և այնպէս այդ հանդէսը անցաւ մի անսովոր փայլով։ Դրանում արտայայտուեց այն ընդհանուր կսկիծը, որ պատճառել էր Վիրաբի մահը բոլոր նրան ծանօթ շրջաններում։

Մեռաւ գաղափարի անվեհեր մի զինուոր ևս։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՍՕՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

V

Արևելեան հարցը՝ կրճռոտ, անլուծելի՝ շարունակում էր տանջել դիւանագէտներին։ Թիւրքիան շարունակ թատերաբեմ էր օտար ինտրիգների ու մրցակցութեան, ուր ռուսական ախորժակները աւելի և աւելի էին բորբոքւում։ Պոլիսը իր բացառիկ դիրքով ու նշանակութեամբ շատ էր հրապուրում Ռուսիոյ վեհապետներին, և Նիկոլայ կայսրը պատրաստւում՝ էր — ոչ առանց դողացնող անհանգստութեան — յափշտակել „հիւանդ մարդու“ հարուստ ժառանգութիւնը։

Եւ որքան աւելի էին շեշտւում Ռուսաստանի յաւակնութիւնները, որքան աւելի էր առաջանում ցարը դէպի Պոլիս, այնքան աւելի էր յուզւում արևմտեան Եւրոպան, մասնաւորապէս Անգլիան։ Ամեն ոք զգում էր, որ ապագան յղի էր ահաւոր փոթորիկներով։

Իր հեռաւոր նպատակներին հետամուտ լինելով, ցարը երբէք չէր թողնում աչքից նրանց հասնելու անհրաժեշտ միջոցը — քրիստոնեայ ազգութիւնների սերն ու համակրութիւնը։ Եւ ռուսաց քաղաքականութեան մշտական հոգսն էր՝ միշտ աւելի զօրացնել իր „հովանաւորութիւնը“ Բալկանեան քրիստոնեաների վրայ։ Հովանաւորութիւն՝ այն մտքով, որ նրանք ազատուեն Թիւրքաց հպատակութիւնից, բայց և այն մտքով, որ նրանք չապրեն անկախ, քաղաքացիական կեանքով։ Ահա թէ ինչու, երբ Փետրուարեան յեղափոխութեան ալիքները հասան Մոլդաւ-Վալախիային և երբ այնտեղ ևս սկսեցին սահմանադրական շարժումները, Նիկոլայ I, որ բնազդական սարսափ էր տածում դէպի յեղափոխութիւնը, շտապեց համաձայնութեան գալ սուլթանի հետ և 60,000 զօրք ուղարկեց Բուքրէշ՝ ազատագրական շարժումը խեղդելու։ Ռուսաց հովանաւորութեան հակառակորդները չարաչար պատժուեցին, և Ադրիանապօլսի դաշնագրով զիջած մի քանի իրաւունքներ, որոնք որոշ ազատութիւն էին տալիս վալախ ժողովրդին—ոչնչացան։ Մոլդաւ-Վալախիայի իշխանները զրկուեցին իրենց ընդհանուր պատգամաւորական ժողովներից և հօսպոդարներ ընտրելու իրաւունքից, որն այժմ անցնում էր ցարին ու սուլթանին։

Ռուսաստանը միշտ նորանոր պատրուակներ էր ստեղծում միջամտելու „հիւանդ մարդու“ գործերի մէջ։ 1848-1851-ին նրա գործակալները՝ պղտոր ջրում ձուկ որսալու նպատակով՝ աջողեցին խռովութիւններ յարուցանել տաճկահպատակ Բօսնիայում և Բուլղարիայում, սակայն տաճիկները բարբարոսաբար ճնշեցին խռովարարներին և Ռուսաստանը ոչինչ չշահեց։

Բայց Նիկոլայ կայսրը a tout prix խզել էր ուզում սուլթանի հետ, և ահա 1851-ին նա միջամտութեան մի նոր պատրուակ տեսաւ։ Դա Սուրբ վայրերի հսկողութեան խնդիրն էր Երուսաղէմում ու Բեթղէհէմում։ Այդ հսկողութիւնը դարերից իվեր պատկանում էր լատին կաթոլիկներին, որոնք գտնւում էին Ֆրանսիայի հովանաւորութեան տակ։ Ռուսաստանի վսեմի ձգտումն էր՝ խլել լատիններից այդ իրաւունքը և յանձնել յունադաւաններին։ 1808-ին այդ ձգտումը իրագործուեց։ Ֆրանսիան՝ ներքին ալեկոծութիւններով կլանուած՝ մի վայրկեան մոռացութեան էր տուել իր շահերն արևմուտքում։

Բայց Նապոլէօն III, որ 1851-ին թագաւոր դարձաւ պետական մի հարուածով, որոշել էր անխախտ պահել Ֆրանսիայի պատմական իրաւունքները՝ ընդդէմ Ռուսաստանի ոտնձգութիւնների։ 1851-ին նա ուղղեց սուլթանին իր պահանջները Սուրբ վայրերի վերաբերմամբ։ Սուլթանը համակերպեց, բայց Ռուսաստանի սպառնալիքների առաջ ստիպուեց յետ առնել իր համաձայնութիւնը։ Սուլթանանիստ մայրաքաղաքում մի ճշմարիտ մենամարտ էր, որ սկսուեց Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև։ Առաջինը բացորոշ նպատակ ունէր՝ ամէն կերպ դրդել Թիւրքիային դէպի պատերազմ... 1853-ի սկզբներում իշխան Մենշիկով Պոլիս ուղևորուեց ցարի կողմից յատուկ յանձնարարութեամբ։ Նա սկսեց յորդորել սուլթանին՝ գաղտնի դաշն կապել Ռուսաստանի հետ, որով այդ վերջինը ձեռք բերեր ներգործական հովանաւորութիւն Սուրբ երկրի վրայ, միաժամանակ պարտաւորուելով ապահովել սուլթանին Ֆրանսիայի յարձակումների դէմ։ Թուրք կառավարութիւնը խրախուսած Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչներից՝ պատասխանեց, որ „յունադաւանութեան իրաւունքները յարգելով հանդերձ՝ անկարող է կապել մի այնպիսի դաշն, որը խախտում է նրա անկախութեան ու վեհապետութեան հիմնական սկզբունքները“։

Մենշիկով հեռացաւ Պոլսից թունաւոր սպառնալիքներով։ Տագնապը մօտ էր։ Յուլիսի 3-ին (1853) ռուսաց զօրքը անցաւ Պրուտ գետը և գրաւեց Մոլդաւ-Վալախիան։ Լուրը տարածուելուն պէս՝ անգլիական և ֆրանսիական նաւատորմերը շտապով դիմեցին դէպի Դարդանէլ։ Երկու արևմտեան պետութիւնները Ռուսաստանի համարձակ ու վտանգաւոր արշաւանքի դիմաց՝ համաձայնութեան եկան պաշտպանելու Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը, իսկ փոքր յետոյ դաշն կապեցին՝ յարձակողական ու պաշտպանողական։ 1854

փետրուար 4-ին դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզւեցին Ռուսիայի ու երկու արևմտեան պետութիւնների միջև և պատերազմը սկսւեց, Ղրիմի սարսափելի և աւերիչ պատերազմը, ուր հիւսիսի ահեղ վիթխարին, որ այնքա՜ն անգամ յաղթական կռիւներ էր մղել թզուկ Տաճկաստանի դէմ՝ սոսկումով յետ նահանջեց անգլօ-ֆրանսական զօրքի գրոհի առջև և ջարդւեց ամենաողբալի կերպով։ Նիկօլայ կայսր յուսահատութիւնից դեռ պատերազմի մէջ տեղում „յանկարծամահ եղաւ“, ինչպէս որ փափկանկատութեամբ ասում է պատմագրողը...

Ղրիմի պատերազմը շատ նշանաւոր եղաւ իր քաղաքական ու սօցիալական հետևանքներով։ 1856 փետրրուար 25-ին գումարւեց Փարիզում պետութիւնների համաժողով, որ և ստորագրեց մի շարք կարևոր վճիռներ, բոլորն էլ ուղղւած ի՛նաս Ռուսաստանի, յօգուտ Թիւրքիայի։ Սև ծովը չէզօք յայտարարւեց. ռուսաց հովանաւորութիւնը վերացւեց Բալկանեան երկիրներից և այդ վերջինները ձեռք բերին կիսանկախ գոյութիւն Թիւրքիոյ վեհապետութեան տակ։ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը դառնում է դօգմա միջազգային իրաւունքի և դիւանագիտութեան։ Թիւրքիան բարոյապէս կազդուրւում է և այնուհետև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի շնորհիւ պատւաւոր տեղ է գրաւում մեծ պետութիւնների շարքում։ Պէտք էր, որ մի կերպ վարձատրէր նա իր բարերարներին նրանց աջակցութեան համար։ Սուլթանը զգում էր այդ, ուստի և դիւրութեամբ զիջեց երկու պետութիւնների յորդորներին, որոնք րէֆօրմներ էին պահանջում թիւրքահպատակ քրիստոնեաների համար։

1856 փետրուար 18-ին հրատարակւեց Հատտի-Հիւմայունը, որով հռչակւում էր հաւասարութիւն բոլոր ազգութիւնների ու դաւանութիւնների և իրաւունք էր տրւում քրիստոնեաներին՝ մտնելու ամէն տեսակ ծառայութեան մէջ, մինչև իսկ պետական խորհուրդ։ Սոսկ ձևականութիւն էր այդ հանդիսաւոր խոստումը, քանի որ ոչնչով չէր սրբագործւում։ Թիւրքիան կարող էր այն իրագործել կամ չիրագործել և վերջին դէպքում նա ենթակայ չէր ոչ մի բռնի միջամտութեան...

Այդպէս վերջացաւ Ղրիմի յիշատակելի պատերազմը։ Ռուսաստանի զինւորական մեծութիւնը խորտակւեց ընդերկար, այնինչ Թիւրքիան արևմտեան Եւրոպայի ուսերի վրայ բարձրացաւ, հպարտ, չարախնդաց, ամբարտաւան... Այնուհետև նա աւելի ևս բարբարոսացաւ իբրև տիրապետող ուժ իր սահմաններում, այնուհետև նա աւելի անգթութեամբ սկսեց հալածել իր հպատակ քրիստոնեաներին, քանի որ ապահով էր այլ ևս ռուսական միջամտութիւնից, քանի որ վստահ էր եւրոպական աջակցութեան վրայ։

—

Ռուսաստանը ուժասպառ, սնանկացած՝ Ալէքսանդր II-ի օրով խաղաղութիւն էր բաղձում։ Ղրիմի պատերազմը մի փառաւոր դաս եղաւ նրա համար։ Նա ապացուցեց, որ սոսկ քանակութիւնը դեռ ուժ չէ կազմում, նա ակներև ցոյց տւեց, որ զօրքի կազմակերպութիւնը, զինւորական սիստէմը, երկրի արդիւնաբերութիւնը և ընդհանուր քաղաքական-սօցիալական կազմը հիւանդ են արմատից և որ Ռուսաստանը կարօտ է խորունկ րէֆօրմների։ Պատերազմը իր աղետալի հետևանքներով չէր կարող չ'անդրադառնալ երկրի ազգաբնակութեան և մանաւանդ ինտէլիգէնտ խաւերի մտածողութեան վրայ։ Գրականութիւնը արդէն վաղուց մերկացնում էր ռուսական կեանքի մռայլ կողմերը, վաղուց ողբում էր հարիւր միլիօնաւոր ժողովրդի անօթութիւնն ու մերկութիւնը։ Բէլինսկի, Նեկրասօվ, Տուրգենեվ, Դօստօյէվսկի, Շչեդրին և՛ն, գրական փայլուն տաղանդներ, աներկիւղ բաց էին անում տիրող չարիքների բուն արմատները և չնայած ցենզուրական կամայականութիւններին՝ կծու քննադատութիւններ էին ուղղում ճորտութեան քստմնելի հաստատութեան դէմ, որ դարերից իվեր թագաւորում էր Ռուսաստանում։

Ճորտութիւնը տեսականապէս յաղթահարւած էր արդէն, երբ վրայ հասաւ Ղրիմի պատերազմը իր հետևանք-ճգնաժամով։ Այդ ճգնաժամը անժխտելի կերպով ապացուցեց նոյնիսկ իրեն վեհապետին տիրող տնտեսական կարգերի վնասակարութիւնը և շուտափոյթ բարենորոգման անհրաժեշտութիւնը։ „Պէտք է խորտակել ճորտութեան կաշկանդող ռէժիմը—և այնուհետև ազատ աշխատաւոր ձեռքերը կը բազմանան, անհատական նախաձեռնութիւնը կը զարգանայ, երկրի առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը կը բարգաւաճեն և ժողովրդի նիւթական մակարդակը բարձրանալով՝ կը ծաղկեն նաև պետական ֆինանսները — գերագոյն գրաւականը պատերազմների աջողութեան — կ'աճի, կը ծաւալւի զինւորական ուժը, վերջապէս կը լռեն ներքին յեղափոխական տարրերը“ — այս էր, անտարակոյս, իշխողների տրամաբանութիւնը Ռուսիայում, երբ ցար Ալէքսանդր II 1861 փետրուարի 19-ին իր նշանաւոր հրովարտակով ծանուցեց համայն Ռուսաստանին ճորտութեան սիստէմի ոչնչացումը։

Արքայական հրովարտակը ճորտութեան վերացման մասին սակայն շատ շուտով խոր հիասթափութիւն առաջացրեց։ Մարդկային ազատութեան մեծ սկզբունքի հռչակումը ցարի բերանով ունի անշուշտ իր պատմական նշանակութիւնը, իբրև մի քայլ առաջադիմութեան ճանապարհի վրայ։ Գիւղացու անձնաւորութիւնը իրաւաբանօրէն ազատ էր յայտարարւում. ճորտատէրը չէ կարող այլևս ծախել նրան, ծեծել, բռնանալ նրա վրայ։ Այնուամենայնիւ աշխատաւոր ընդհանրութիւնը գործնականապէս շատ քիչ բան շահեց։ Հողը ճորտատէրից անցաւ գիւղական համայնքին. մի խրճիթ, մի թիզաչափ հող բաժին հանւեց իւրաքանչիւրին, այն էլ ծանրաբեռնւած անթիւ ու բազմատեսակ տուրքերով։ „Տիրոջ“ իշխանութիւնից ազատւելով՝ գիւղացին ենթարկւեց պետական բիւրօկրատիայի կամայականութիւններին։ Ահա ինչու ներքին դժգոհութիւնները Ռուսաստանում չդադարեցին, և շարժումը ռուս ինտէլիգէնցիայի մէջ այնուհետև աւելի ևս սաստկացաւ ու ծաւալւեց։

Ինտէլիգէնցիայի աւելի արմատական մասը քարոզում էր յեղափոխութիւն։ Նիհիլիզմը — ծնունդ ընդվզիչ իրականութեան և արևմտեան գաղափարների ներմուծման — տարածւում էր ներսում և դրսում, համալսարանական երիտասարդութեան մէջ։ Չէրնիշէվսկի հրապարակ է նետում իր աշխարհահռչակ աշխատութիւնը — „Ի՞նչ անել“ — ուր նկարագրում է նա ապագայ սօցիալական դրութիւնը։ Հէրցէն, Բակունին, Օգարիօվ արտասահմանի մէջ են կենտրոնացնում իրենց ագիտացիական գործունէութիւնը։ Լօնդօնը և ազատ Զւիցերիան սիրով հիւրընկալում են փախստական

նիհիլիստներին։ Սարսափելի Կոլոկոլը *) (Զանգ) Թոյն է ժայթքում Լոնդոնից, մահաբեր զօղանջիւնով ցնցում է նա բովանդակ Ռուսաստանը և պատերազմի է կոչում մարտական երիտասարդութիւնը՝ ընդդէմ միապետութեան։ Բուն երկրում, գլխաւորապէս մայրաքաղաքներում, հիմնւում են գաղտնի ընկերութիւններ, տպարաններ, որոնք սակայն երկար չեն ապրում. արքայական ժանդարմները լրտեսում են ամէն մի անկիւն, խուզարկում, ձերբակալում ու աքսորում են։ Չէրնիշէվսկի, հանճարեղ մտածողը և ռուս ինտելիգենցիայի ամենափայլուն ներկայացուցիչը, աքսորւեց որպէս մի աւազակ, մի սովորական ոճրագործ՝ Սիբիրի խորքերը, ուր և ապրեց 20 տարի վայրենի եակուտների մէջ... Ներման արժանանալով՝ նա մի քանի տարի միայն ապրեց։ Այդ անսովոր մարդու թէօրիական ու գործնական տաղանդն էր, որ այնքան մեծ զարկ տւեց 60-ական թւերի ռուս յեղափոխական շարժման, որը ունեցաւ յետագայում իր փայլուն դիւցազներգութիւնը և որի վերջին ու ամենամեծ գործը եղաւ Ալէքսանդր II-ի մահւան դատավճիռը և իրագործումը (1881, մարտ)։

—

Հատտի-Հիւմայունի հրատարակումը մի առժամանակ վարդագոյն յոյսեր զարթեցրեց Թիւրքահպատակ քրիստոնեաների մէջ։ Առաջին անգամն էր, որ իսլամական Թիւրքիան ժխտում էր հռչակաւոր դօգմը մահմէդականի ու „գեավուրի“ տարբերութեան մասին և բոլոր քաղաքացիներին հաւասար էր հռչակում օրէնքի ու հարկերի առաջ։ Աքանչելի յայտարարութիւն... Բայց որքա՜ն դառն էր այն թշւառների յուսախաբութիւնը, որոնք սուլթանական խօսքին հաւատալու միամտութիւնն ունէին։ 60-ական թւականներին Թիւրքիան ականատես եղաւ մի շարք իրարու յաջորդող ներքին խռովութիւնների ու ապստամբական կռիւների։ Լիբանանի քրիստոնեաների ջարդը դրուզների ձեռքով պատճառ եղաւ այդ երկրի անջատւելուն Օսմանեան պետութիւնից (1860)։ Ֆրանսիան էր այդ ազատարարը։ Կոտորւող մարօնիտները նրա հովանաւորութեան տակ էին։ 1861-ին ոտքի ելան սև-լեռնցի հռչակաւոր դիւցազունները Մօնտէնէգրէում և մի փառաւոր ջարդ տւին 20,000 տաճկական կանոնաւոր զօրքին։ Դարձեալ Ֆրանսիան էր, որ եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրեց, և այնուհետև Մօնտէնէգրօյի անառիկ լեռներից ընդմիշտ վերացաւ սուլթանական վեհապետութիւնը։ Սև-լեռնցիների փայլուն յաղթանակով քաջալերւած՝ ապստամբեց Հերցեգովինան. 20,000 սպառազէն կտրիճներ չորս ամիս շարունակ դիմադրեցին թւով 60,000 տաճկական զօրքին։ Բայց Մօնտէնէգրօյի բախտը չէր վիճակւած նրան։ Եւրոպան այս անգամ մնաց բաժանւած և տրամադիր չէր միջամտելու. Ֆրանսիան զբաղւած էր Մեքսիկայի պատերազմով։ Թշնամու քանակական առաւելութիւնը յաղթեց վերջապէս, և Հերցեգովինան դարձաւ անապատ. բնակիչների մի մասը սրախողխող եղաւ, միւս մասը շարունակեց իր ստրկական գոյութիւնը Թիւրքաց լծի տակ, որը այնուհետև դարձաւ աւելի ծանր, աւելի անողորմ։

Ահա վերջապէս Կրէտէն, միշտ կոտորւող, բայց և միշտ ըմբոստ Կրէտէն, որ նոյնպէս փորձ է անում, արեան ու արհաւիրքների այդ ժամանակներում թօթափելու իր վրայ ծանրացող տիրապետութիւնը։ Առաջին անգամը չէր, որ նրա հեստ զաւակները գլուխ էին բարձրացնում. 1770, 1821, 1841 թւականները յեղափոխական արիւնով են արձանագրւած Կրէտէի ազատագրութեան պատմութեան մէջ։ Վաղո՜ւց փափագում էր նա միացած լինել մայր-Յունաստանի հետ... Եւ ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս ապստամբ կղզին մնաց անօգնական. Աւստրիան ու Անգլիան չուզեցին միանալ միւս չորս պետութիւններին, որոնք առաջարկում էին հաստատել Կրէտէում միջազգային մի յանձնաժողով, որը կարողանար սահմանել մի տանելի վարչութիւն քրիստոնեայ մեծամասնութեան և մահմէդական փոքրամասնութեան համար։ Տասնեակ տարինե՞ր պիտի անցնէին այն օրից, մինչև որ մարտիրոս կղզին իր զաւակների բուռն ջանքերով կըստանար բաղձալի անկախութիւնը...»

Տարօրինակ էր Բալկանեան երկրների ճակատագիրը և եւրոպական պետութիւնների դիրքը 60-ական թւերին։ Մի տեղ՝ արիւն, միջամտութիւն և յաղթանակ։ Մի այլ տեղ՝ միևնոյն Բալկանեան աշխարհում՝ քրիստոնեաների ահռելի ջարդեր և եւրոպական անտարբերութիւն։ Մինչդեռ Կրէտէն, Հերցէգովինան՝ լքւած քաղաքակիրթ աշխարհից, մատնւած իսպառ բախտի և կեանքի արհաւիրքների՝ ողբում էին իրենց դառն ճակատագիրը — Մօլդավ-Վալախիան ու Սերբիան եւրոպական միջամտութեան շնորհիւ թօթափում էին օտարի լուծը և կազմակերպւում իբրև անկախ երկիրներ։ 1862-ին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի աջակցութեամբ Մօլդավիա ու Վալախիա միացան, ձուլեցին մի անկախ պետութիւն (Ռումանիա)՝ ընդհանուր իշխանով ու մայրաքաղաքով։ Իսկ 1 67-ին նոյն երկու պետութիւնների վրայ յենւելով՝ Սերբիան դուրս քշեց իր սահմաններից տաճկական զօրքի վերջին մնացորդները...

*) Յայտնի ռուս յեղափոխական օրգան, որի ղեկավարն էր տաղանդաւոր Հերցէն։

ԹԻՒՐՔԻՈՅ ՇՈՒՐՋԸ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻԴ II. Ֆրանսական հանդէսի մը մէջ Մեծ Մարդասպանի մասին մօտէն եւ ծեռնհասօրէն ուսումնասիրւած հոյակապ եւ շահեկանօրէն համադրական յօդւած մը կայ, առնւած Ժօրժ Դօրիսի հրատարակելիք „Աբդիւլ Համիդ II“ գրքէն։ Այս յօդւածը անհերքելի փաստերով, պաղարիւնութիւնով, անվրէպ տրամաբանութեամբ կը լուսաբանէ ամբողջ մարդկութեան աչքին առջեւ Մեծ Մարդասպանի խելագար հոգեբանութիւնը, իր այլազան եւ հակասական երեսներով, կը մտնէ անոր զգացումներու աղջամուղջին մէջ եւ կ'առաջնորդէ մեզ, Արիադնէի թելը բռնած, այն ոճրային լաբիւրինդոսի մէջ, որ կը կոչւի սուլթան Համիդի հոգեկան աշխարհը։ Հեղինակը կը քրքրէ մեր առջեւ դիտողի վարպետ վրձինով անոր բնախօսական կազմութեան զուգընթացաբար՝ անոր էութիւնը։ Կը բացատրէ մեզի անոր անհերքելի եւ դժոխային նասաիրութիւնը եւ իր երկրին քանդումին „գերագոյն գործաւորի“ դերը։

Համիդի դէմքին վրայ հեղինակը տիրականօրէն կը թարգմանէ ահաւոր ոճրագործի մը բոլոր յայտարար նշանները։

Սուլթան Համիդ չարագործ մըն է կրկին պատճառով. ժառանգականօրէն „մօրուց“ իր վրայ կը կրէ ոճրագործի բոլոր արտաքին գծերը. երկրորդ՝ ապրած սարսափի միջավայրին մէջ աւելի շեշտւած են անոր բնածին չարութիւնները։

Համիդ զզւելի ստեղծագործութիւն մըն է, հրէշ-գազան մը, զոր պէտք է հալածել արդարութիւնով եւ վրէժխնդրութիւնով միանգամայն։

Այդ նշանաւոր եւ հեղինակաւոր յօդւածը կը փութանք համառօտել „Դրօշակի“ մէջ։

Սուլթան Համիդ 69 տարու է, կզակները լայնցած են, այնպէս որ երեսը դաժանային կոպիտ ձեւ մ'առած է. երեսոսկրները դուրս ցցւած են՝ փոսը ինկած այտերուն վրայ, կարմ ալեխառն մօրուքով, որ՝ շէյխի մը պատուիրած դեղով միշտ կը ներկէ: Ճակատը թեթեւ մը կունտ է, գլուխը ճաղատ եւ հալ գունատութիւն մը ունի: Վերի շրթունքը բարակ ու շար,— վարինը բարակ ու հեշտանքոտ արտայայտութիւն մը ունին: Բերնին նկարագիրը ամբողջացնող անգթութեան ծալքը աւելի խորունկ եւ տեսանելի է:

Սուլթանի բոլոր դիմագծերը անոր այլեւայլ նկարագիրներուն վկաներն են, նոյնիսկ իր կեղծաւոր անուշութիւնը ապացոյց է ատոր:

Իր ֆիզիքական կազմը անոր մտաւորականութեան վրայ ազդած է: Աբդիւլ Համիդ շլախտաւոր մըն է, մենամոլ մը:

Թիւրք մը որ երկար ատեն անոր մտերմութիւնը վայելած է՝ կ'ըսէ. „Դեռ չեմ գիտեր՝ թէ Համիդ խելացի՞ մարդ է թէ ապուշ, արիասի՞րտ թէ վատասիրտ, ողջամի՞տ թէ յիմար՞“:

Մշտական երկիւղը՝ որուն մէջ կ'ապրի սուլթան Համիդ, անոր բոլոր խելքը միտքը լարած է իր անձին պաշտպանութեան համար եւ միմիայն այդ նպատակին ծառայող կարողութիւնները զարգացուցած է, ինչպէս կասկածոտութիւն, խորամանկութիւն, ինքնապաշտպանութիւն, որոնք հրէշայինօրէն զարգացած եւ իր շլախտութենէ յոգնած ուղեղին մէջ բռնակալային մոլութիւններ եղած են: Համիդի մենամոլութիւնը այն կարգէն է, զոր բժիշկները կ'անուանեն „հալածական-հալածիչ“:

Դիւանագիտական վարդապետութիւններուն կատարեալ ճանաչութիւն ունի: Գիտէ խեղդել պետութիւններու պահանջները անոնց մէջ զժտութիւնը վառ պահելով, ինչպէս ըրաւ 1896-ի հայկական ջարդերուն:

Բայց այս բոլոր խելացիութիւնը աղիտաբեր է: Մահւան յաւիտենական սարսափի, խղճի խայթի եւ ծանծրոյթի որս եղած՝ իր անձին պաշտպանութեան մտմտուքը, իր կասկածոտութիւնը, նախազգուշութիւնը անգթութեան մղեցին զինքը: Իր անձին վրայ մտածող այս տխուր վեհապետը, երկրի դատին ծառայելու տեղ, կը կործանէ զայն:

Ցամաք է. ուժին առջեւ միայն տեղի կուտայ. միշտ նորնոր հնարագիտութիւնով ամէն վտանգէ կը խուսափի: Իր թշնամիներուն դէմ, որոնցմէ կը վախնայ, ամէն ցածութեան ընդունակ է. վրիժառութենէն հեշտանք կը զգայ:

Հիւանդ ջղերը կը հանդարտին, երբ մէկուն արիւնը թափէ. „Իրկունը անկողին մտնելէ առաջ, կը պատմէ սենեկապետ մը, սպանութեան եւ գլխատութեան զրքեր կարդալ կուտայ. ոճիրներու պատմութիւնը կը ջղագրգռէ զինքը եւ չի կրնար քնանալ. բայց հէնց որ արիւնահեղութեան կէտը կուգայ, կը հանդարտի եւ քունը կը տանի“:

Բնականէն անգութ է: Օր մը անոր առջեւ կը խօսէին հին փատիշահներու բարբարոս սովորութիւններու վրայ որոնք իրենց վէզիրներուն գլուխը կոծին վրայ դրած գլխատել կուտային. Համիդ երազուն ձեւով, իբր կատակով, ըսաւ. „Մեզք որ ես այնքան չեմ կրնար“:

1895-ին Պապը Ալիի ցոյցէն ետքը՝ Ազգեան պատրիարքին (*) ըսաւ. „Հայերը այդ միջոցներով կուզեն եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրել. լաւ գիտցէք որ եւրոպական նաւատորմները նեղուցներէն ներս կրնան մտնել եւ եւրոպական բանակները կոխել իմ մայրաքաղաքս, բայց անոնք իմ հողիս վրայ կոխելէ առաջ Վոսփորի ալիքները բոլոր հայերի արիւնովը պիտի ներկուին“: Պատրիարքը անոր ոտքն ինկաւ, բայց Համիդ հրամայեց որ հեռանայ: Իսկ 1896-ի մեծ ջարդերէն ետքը Ազարեան կաթոլիկ հայերու պատրիարքը կանչելով՝ ինքզինք կ'արդարացնէր ըսելով, թէ ինք այդ ջարդերուն պատասխանատու չէ եւ պարզ գործիք մը եղած է:

Իր վրէժխնդրութենէն դժուար է ազատիլ. Օտեան էֆէնտի հագիւ Եւրոպա փախաւ, երբ իմացաւ մեծ սենեկապետ Քեամիլ պէյի միջոցով, որ սուլթանը մտադիր է զինքը մէջտեղէն վերցնել:

Այնպէս կը ցցնէ որ ինք գթասրտութեան զանձ մըն է. գիտնալով որ ոչ ոք զինքը կը սիրէ՝ կ'աշխատի ամէն տեղ համակրութիւն վաստկիլ եւ յաճախ կը զանգատի մարդոց ապերախտութեան վրայ, այնպէս որ շատերը կը խաբուին:

Հազւագիւտ է տեսնել եւրոպացի մը, որ մօտենալով չի հրապուրուի անոր հաճոյք ընաւորութենէն, զոր գիտէ զարմանալի վարպետութիւնով շռայլել: Եւրոպայի ամենապարզ գրասենեակներն իսկ կը պատուասիրէ, սեղան կուտայ եւ սէլամլիքի ատեն անոնց արքայական բարեւներ կ'ուղարկէ: Ադ մարդիկը պիտի նկատեն որ Եւրոպայի տրտունջները անհիմն են սուլթանի դէմ եւ պիտի երթան Արեւմուտքի սալոններուն մէջ անոր գովեստը ընել:

Նկարագրով շատ վատասիրտ է եւ ցած: Այն մարդէն ուրկէ կը վախնայ եւ որուն ձեռք չի կրնար դպցնել, զայն սիրաշահելու համար վերջին ծայր կը ստորնանայ:

Հայկական ջարդերուն ատեն, երբ Կլադստոն „Մեծ Մարդասպան“ անուանեց զինքը ու Լոնդոնի ժամուլը կ'առաջարկէր գահէն վար առնել զայն, եւ երբ Սէյմուր ծովակալը Արշիպիղագոսի մէջ ժուռ կուգար, իրիկուն մը Լոնդոնի իր դեսպանէն հաղորդագրութիւն մը ստացաւ, որուն վրայ իր փրկութեան միակ միջոցը փախուստի մէջ փնտռեց. իսկոյն իր նախարարները արտակարգ ժողովի հրաւիրելով, կացութեան վրայ խորհուրդ հարցուց. այդ պահուն կայսերական Իզէդդին շոգենաւը կազմ պատրաստ կեցած էր Պէշիկթաշի առաջ, փատիշահը Օդեսսա փախցնելու համար:

Իր նախարարներէն մին, Մահմուտ Ջէլալէտտին փաշան, առաջարկեց նախապէս Գերմանիոյ դեսպանին խորհուրդ հարցնել. սուլթանը անմիջապէս իր սիրականը, Իզզէթ պէյը, դրկեց Կիյոմի ներկայացուցչին. բայց մինչեւ անոր վերադարձը սուլթանը նեարդային դրութեան մէջ մոայլ անհանգստութեան մատնուած էր եւ արդէն իր մէջքի կամարին մէջ լեցուած էր բոլոր պանթուղները, գոնարները: Երբ Իզզէթ պէյ գերմանական դեսպանատունէն խոստում բերաւ, որ Կիյոմը պիտի պաշտպանէ „իր բարեկամը“, Աբդիւլ Համիդ՝ ուրախութենէն խելայեղ, Իզզէթին առջեւ ծունկ չոքեցաւ եւ իր գորովի հաւատիքը տուաւ անոր:

Համիդ ոեւէ բնական հաճակրութիւն չունի անկախ եւ հպարտ հոգիներու համար. ամէն միջոց գործ կը դնէ կաշառելու եւ անոր արժանապատուութիւնը փճացնելու ջանքով: Կաշառելու շատ մը ձեւեր ունի, մանաւանդ երիտասարդութիւնը՝ պաշտօնով, շքանշանով, փողով եւլն, երբեմն գործին մէջ գեղեցիկ կիներ ալ կը խառնէ: Եթէ մէկը չհրապուրի՝ կը լրտեսի, կը զրպարտի, կը հալածի. Համիդ յաջողած է այսպէս ապականել ազգին ընտիր մասը եւ ստեղծել սերունդ մը, որուն մէջ ներարկեցին էն անբարոյական եւ էն նուաստ սկզբունքները:

Ալի Սայիպ փաշան, որ մինչեւ ան ատեն անբասիր մէկն էր, սէրասքէրութեան բարձրանալէ երեք օր վերջը սուլթանին ներկայացաւ: Խօսակցութեան ատեն սուլթանը ըսաւ. „Մտիկ ըրէք, սէրասքէր, գիտեմ որ ինծի ծառայողները՝ անձնուիրութիւն կը ցցնեն, բայց գիտեմ նաեւ որ անոնք իրենց շահերը անտես չեն ըներ եւ հարստանալնին կը նային“:

Ալի Սայիպ փաշան նախապէս գէշ տպաւորութեան տակ կը մեկնի, բայց սուլթանը ետքէն տեսաւ որ իր նախարարը ականջին օղ ըրած էր իր դասերը:

Սուլթանի կաշառագործութեան չափը անցաւ, երբ Եւրոպական մամուլի կարեւոր օրկաններու ձայնը խեղդել ուզեց: Գնեց դիւանագէտներ, քաղաքագէտներ եւլն:

Վեց ամսւան մէջ, ըսած է Սայիտ փաշան, հայկական ջարդերը օսմանեան գանձուն արժած էին. լրագիրներ վարձելու համար, մօտաւորապէս 640 պատուանշան եւ 235 հազար օսմանեան ոսկի:

Սուլթան Համիդ, այդ փոքրոտն Ցուգուրտան, փորձեց գնել „Թայմզը“: Պերլինի վեհաժողովի բացման ատեն, կ'ըսէր Սաֆֆէթ փաշային՝ „մէկ միլիոն ոսկիով կրնանք փակել Պիզմարքի բերանը“:

Համիդ ոչ կրօն ունի, ոչ հաւատք. միւսիւլման սովորութիւնները առերես կը յարգէ՝ միւսիւլման ամբոխին մոլեռանդութիւնը չգրգռելու համար, սաստիկ կ'ատէ քրիստոնեաները, յաճախ կեսաւուր բառը կը գործածէ անհաւատ ըսելու կամ միւսիւլման մը նախատելու համար:

Պարագային համեմատ այլեւայլ կրօններու ներողամտութիւն եւ յարգանք կը կեղծէ: Ցունաց պատրիարքը ընդունելով կ'ըսէ անոր, թէ օրթոդոքսութիւնը կրօններու էն գլխաւն է, քաղդէացւոց պատրիարքին, թէ իր դաւանանքը էն տրամաբանականն է. հրէից խախամապետին, թէ Մովսէսի օրէնքը էն մօտիկն է մարգարէի օրէնքին: Նախկին արարողապետ Միւնիր փաշան պատմած է սա նշանակալից դէպքը. „Սուլթանը օր մը Պապի պատուիրակ մօնսէնէօր Պոնէտտիի երկար բարակ կը գովէր կաթոլիկութեան մեծութիւնը եւ պապութեան փառքը, այնքան չերմեռանդով, որ մօնսէնէօրը խորապէս յուզւած կերեւար: Ունկնդրութիւնը վերջանալուն, Պոնէտտի կը մեկնի եւ սուլթանը Միւնիր փաշային „Ապուշը կ'ըսէ, քանքան խնդալով—հաւատաց ինչոր կլլեցուցի, մինչեւ իսկ աչքերը լեցուեցան“:

Համիդ իր ժողովրդին նկատմամբ անտարբեր է եւ արհամարհոտ եւ զայն անարգ հօտ մը կը նկատէ:

Համիդ իրեն մասին մեծ կարծիք ունի, բայց իր նախարարներուն եւ զինքը շրջապատողներուն քարոյական նկարագիրը լաւ կը ճանչնայ եւ այնպիսի գոյներով ու խօսքերով կը նկարագրէ որ գրչի ամօթխածութիւնը կամենայ գրի առնել:

Անգամ մը արեւելագէտ Վամպէրի սուլթան Համիդի հետ նստած կը խօսակցէր: Սենեակին խորը Սայիտ փաշան դռան ետեւ ոտի վրայ ներկայ էր այդ ունկնդրութեան: Իմիջի այլոց Վամպէրի խօսեցաւ բարենորոգումներու մասին եւ անոր նախարարներու գովեստը ըրաւ: Սուլթանը սկսաւ ծիծաղիլ

„Անոնք ապուշ յիմարներ են“ պատասխանեց. յետոյ դառնալով — „այնպէս չէ՞“ հարցուց Սայիտ փաշային. — „Այո տէր“, փութաց պատասխանել մեծ վէզիրը: „Ամենքն ալ ասոր (վէզիրին) պէս են“, ըսաւ սուլթանը դառնալով Վամպէրիին:

Սուտ է թէ Համիդ կոյր գործիք է զինքը շրջապատողներուն ձեռք, ամեն բան գիտէ շնորհիւ իր անթիւ, անհամար լրտեսներուն եւ ամեն բան իր խորհրդովը կըլլայ եւ ուրիշները իրեն գործիք են:

Կ'ընդունի միայն այն մարդոց խորհուրդները, որոնք իրեն պէս կը մտածեն:

Պոլսոյ Ջարդերէն ետքը, խաղաղութեան վերահաստատման համար շատերուն իր հետեւելիք ընթացքի մասին կարծիք հարցուց: Ըլըզըի մէջ մոլորած սրտի ու խղճի տէր մարդ մը, սենեկապետ Էմին պէյ, խոր եւ ազատամիտ բարենորոգումներու ծրագիր մը ներկայացուց: Սուլթանը կատղեցաւ եւ սենեկապետը անկէ իվեր աչքէ ինկած է: Ընդհակառակը Իզզէթ պէյ անոր սիրելի ըլլալու համար խորհուրդ կուտար որ աւելի աւելի խիստ միջոցներ ձեռք առնէ:

Համիդը բնաւ երկիրը ինկած տեղէն վերցնելու ջանքեր չէ ըրած, բայց ամեն բան ըրած է զայն կործանելու, ամեն չարութիւն գործած է գահին վրայ հաստատ մնալու համար: Իր հարստահարիչ ուժին տարրերը քաղեց լրտեսութեան, տգիտութեան, անզգութիւններու, իրարձգութեան, անիրաւութեան, կաշառատուութեան ելն ելն մէջ:

Աբդիւլ Համիդ էն զարհուրելի զեղծումը ըրաւ սա երկու միացած նշանաբաններուն՝ „պետութիւնը, ես ինքս եմ“, „ինծմէ ետքը ջրհեղեղ“, որոնք՝ զատ զատ գործադրելով իրենէն աւելի զօրաւոր պետական դրութեան մը մէջ, երկու անգամ կործանեցին զայն:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

* * *

Հայաստանի գերմանական որբանոցներու նպաստամատոյց յանձնաժողովին բերան Der christliche Orient ամսաթերթի հոկտեմբերի թիւը կը պարունակէ Խոյի որբանոցի տնօրինուհիին կողմէ գրուած՝ շատ բնորոշ տեղեկագիր-նամակ մը: Խօսելով որբերու աշխատասիրութեան մասին՝ տնօրինուհին կը գրէ.

„Յակոբ մեր է՛ն ընդունակ եւ է՛ն յաջողակ տղան է. գերմաներէնի դասերուն սկիզբը անգամ մը սա նախադասութիւնը կազմեց ինծի — «իմ բախտս Բերլին է»: — Բայց եթէ հոս մնայ, ապագային անպատճառ յեղափոխականներուն մէջ պիտի մտնէ, արդէն ամբողջովին ասոր հակամէտ է. բայց այժմ կրնայ լաւ ճամբու մէջ դրուիլ, եթէ Գերմանիա տարուի: Աղջիկները որոշած էք հող տանիլ. ամէն պարագայի մէջ տղայոց համար գերմանական խիստ դպրոցները հրաշալի են, մանաւանդ Յակոբին համար“.

Այս շատ տխուր պարբերութիւնը կարդալէ յետոյ դժուար չէ գուշակել, թէ ինչ պիտի դառնան մեր որբերը, եթէ այս ուղղութեամբ կը կրթուին ամէն տեղ: Ահաւասիկ հայ տղայ մը, որու մէջ սակայն դեռ թարմ հայ արիւնին բողոքը կը խօսի ու ինքնաբերաբար կը կարկառի այն խումբին, որ այդ անհուն բողոքին արտայայտութիւնն է: Իսկ աստուածավախ տնօրինուհին, որ թերեւս ալ զւիցերուհի մըն է, վիլհէլմեան հայրենիքէն, անկարող այդ բնական հզօր մղումին խորհուրդը հասկանալու, չարիք մը կը տեսնէ զայն ու միջոց կ'առաջարկէ հայ որբը „լաւ ճամբու մէջ դնելու“ — հայութենէն խլել զայն... „Աղջիկները որոշած էք հող տանիլ“, բայց „գերմանական խիստ դպրոցները հրաշալի են մանաւանդ տղայոց համար“ — կ'ըսէ գերման միսիոնարուհին: Եւ ո՞վ գիտէ, քանինե՛ր գացած են և պիտի գնան այդ „լաւ ճամբաներով“, որ հացով կը սալատակեն քրիստոսապաշտ միսիոնարները...

—

„ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԷՆ“, մասն Ա, գրեց ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ. — Սոյն գիրքը 160 երեսներու մէջ կը պատմէ մեզի (երկրորդ մասը պիտի նուիրէ Զէյթունի վերջին դէպքերուն) զէյթունցիներուն հերոսական պատմութիւնը, անոնց լեռնական անկախ ոգին, քաջագործութիւնները դրացի մոլեռանդ տարրերուն և ոսոխ կառավարութեան մը դէմ: Հեղինակը իր պատմածներուն մեծ մասին ականատես եղած և ապրած է այն կեանքը, որով գործը շահեկանութեան հետ վաւերականութիւն ալ ունի: Մեր ժողովրդի թշուառ, ըստրուկ վիճակին մէջ՝ բռնաւորներու լուծին և յաւիտենական անարգանքին ենթակայ, Զէյթունի պատմութիւնը սփոփիչ, օրինակելի և սրտապնդող դիւցազներգութիւնը կը հանդիսանայ մեր տարեգրութիւններուն մէջ: Հրատարակուած է Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, գինն է 3 ֆրանք 75 սանթիմ:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

„ՊՐՕ ԱՐՄԷՆԻԱ

Նկատի ունենալով, որ հայոց հասարակութեան մէջ կան շատերը, որոնց անմատչելի է ֆրանսերէն լեզուն՝ նոյնպէս և այնպիսիք, որոնք անկարող կը լինեն ձեռք բերել այդ հանդէսի համարները, մենք օգտակար ենք համարում, „Դրօշակի“ այս համարից սկսած, առաջ բերել քաղուածօրէն կամ ամբողջօրէն „Պրօ Արմէնիայի“ իւրաքանչիւր համարի աչքի ընկնող յօդուածները: Այդպիսով յոյս ունենք, որ կարող ենք հայոց հասարակութեան զանազան խաւերը տեղեակ պահել եւրոպացի մեզ համակիր յայտնի գրողների մտքերին և պաշտպանողական խօսքին:

Այս անգամ առաջ ենք բերում ամբողջովին խմբագրական ծանուցումը, պ. Կլէմանսօյի յօդուածի առաջին մասը, մի կտոր Պիէռ Քիառի տեսութիւնից, և մի փոքրիկ հատուած Պրէսանսէի գրածից:

I

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ

«1894, 1895 եւ 1896-ի մեծ կոտորածներն, որոնք կատարւեցին սուլթան Աբդիւլ Համիդի հրամանով եւ առաջ բերին 300 հազար զոհեր, հազիւ են սկսում իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով յայտնի դառնալ Եւրոպայում, եւ թէեւ նոր, բայց դրանք կը մոռացւէին ու կը նետւէին պատմական աղէտների շարքը, եթէ մարդիկ հետեւէին քաղաքագէտների կարճ յիշողութեան:

Սակայն այդ ժամանակներից իվեր՝ հայ ցեղի կանոնաւոր բնաջնջումը շարունակւում է աւելի ծանր, բայց նոյնպէս հաստատ միջոցներով. համաշխարհային վատասրտութեան դիմաց՝ առաջին ոճիրների հեղինակը մտածում է կատարելութեան հասցնել իր գործը եւ նորից վերսկսել Անատոլիայի մէջ սպանութիւն, թալան, բռնաբարում եւ հրդեհ:

Ականաւոր ֆրանսիացիների եւ օտար աշխատակիցների աջակցութեամբ՝ մենք պիտի հրապարակենք կատարւած գազանութիւնները եւ անդադար պիտի յիշեցնենք Եւրոպային, որ դաշնագրերի զօրութեամբ նա իրաւունքներ ունի գործադրելու Մեծ Մարդասպանի դէմ եւ պարտա-

կանութիւններ՝ նրա խենթութեան զոհերի վերաբերմամբ։

Հարցը ոչ Օսմանեան երկրում բնակող ոեւէ ցեղի դէմ խաչակրաական ոգի արթնեցնելու եւ ոչ էլ այնտեղ դաւանող ոեւէ կրօնի դէմ ատելութիւն սերմանելու մասին է։

Բայց եթէ մենք պատրաստ ենք լոյս ընծայել սուլթանի բոլոր ոճիրները այն ժողովուրդներից իւրաքանչիւրի դէմ, որոնց չար բախտը նրա հպատակներն է դարձրել, մենք մասնաւորապէս աւելի պիտի յարենք հայկական տառապանքներին,

որովհետեւ այդ տառապանքները գերազանցում են բոլոր միւսներինը.

որովհետեւ միւս ազգութիւնների շարքում դա՝ մի խելացի, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը իւրացնելու ընդունակ ցեղի համար կեանքի ու մահուան խնդիր է.

որովհետեւ գործնականապէս Եւրոպան զինուած է Բերլինի դաշնագրութեամբ՝ վերջ դնելու այդ սարսափներին եւ պատրաստելու այդպիսով ամբողջ Տաճկաստանի վերածնութիւնը»։

„ԳՐՕ ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ" ԹՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

II

ԱՐԻՒՆԱՇԱՂԱԽ ՁԵՌՔԸ

Հողագնի բոլոր մասերում մեր ժամանակը բնորոշւում է ուժի յաղթանակով եւ գաղափարի պարտութիւնով։ Դարանամուտ գազանների պէս, կարծեցեալ «վեհապետները» այն մարդկանց, որոնք թագնուած են նրանց պաշտպանութեան գործիքների ետեւը, սպասում են մի որսի, որ սանձարձակ սպանութիւնների դիմեն։ Աշխատաւոր ժողովուրդները ուժասպառ են լինում, որպէսզի բազմանան ջնջման այն գործիքները, որոնք պէտք է ոչնչացնեն նրանց ջանքերի արդիւնքները։ Տիրող մի հատիկ նշանով նրանք պատրաստ են իրար վրայ յարձակւել, սերմանելով ամենուրեք աւերում եւ մահ։ Ամբողջ քաղաքակրթութիւնը եկել, կանգ է առել կոտորածների մի ահագին կազմակերպութեան վրայ։ Մարդկային եղբայրութեան քարոզները ծիծաղելի, նոյնիսկ զզւելի են դարձել, որովհետեւ «դաւաճանութիւնը» այս «կոսմոպոլիտիզմի» վրայ է ծաղկում։ Մարդիկ՝ անկարող լինելով բանաւոր պատճառներով արդարացնել իրենց փոխադարձ ատելութիւնը, տրամադիր են իրար պատառոտել, իրար կոտորել։ Գուցէ պէտք է, որ նոքա արիւնով կշտանան, որպէսզի կարողանան այս մարդակերութեան գործողութիւններից զզւել։

Իսկ մինչ այդ, կոտորածների արհեստը ամենաաղնիւ միջոց է համարւում խելքի եւ մտքի գործածութեան համար, եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր արհեստ՝իր կատարելագործութեան կարող է հասնել միմիայն գործնական զարգացումով, սպանութիւնը իրենց համար արհեստ չինած մարդիկ վարժւում են սեւամորթների եւ դեղնամորթների վրայ, իրր անարգ էակների վրայ, որոնց Նախախնամութիւնը նրանց ձեռքն է յանձնում։ Սեւ Աֆրիկան՝ մատնուած սպիտակ քաղաքակրթութեան ամենավատ գազանութիւններին, կազմում է կոտորածների մի լայնատարած դաշտ, ուր կատարւում են մարդ-գազանի ամէն տեսակ բռնութիւնները։ Իսկ երբ սեւամորթները իրենց չեն պաշտպանում սպիտակների դէմ, սրանք սկսում են փոխադարձաբար իրար բնաջինջ անել։ Ջօրեղի իրաւունքի հիման վրայ, Անգլիան ջնջում է մի կենդանի ազգութիւն՝ առանց ուրիշ ժողովուրդների կամ նրանց կառավարութիւնների կողմից ոեւէ բողոք յարուցանելու։ Յիշեցէք այն վեհանձն շարժումները, որոնք հետեւեցին Լեհաստանի բաժանման, եւ չափեցէք մեր ետ-ետ գնացած ճանապարհը։

Ասիան իր բոլոր սահմանների վրայ միաժամանակ յարձակումների է ենթարկւած ու հիւսիսից եւ արեւելքից յարձակողները միմեանց հանդիպում են արդէն Հիմալաեան լեռների դռների առջեւ։ Դաշնակից Եւրոպայի զօրքերը այժմ բանակ են դրել չինական մայրաքաղաքի մէջ եւ գերմանական կայսրը նշանաբան է տուել իր ընդհանուր հրամանատարին. «վերսկսէք Ատիլան. երբէք մի խնայէք»։ Կայսրի զինուորների նամակները, պատմելով գարշելի կոտորածների մասին, ցոյց են տալիս, որ այս խօսքերը գործադրւում են տառական մտքով, եւ ռուսները Մանջուրիայի մէջ հաղարաւոր չինացիներ գետերն են լցնում առանց սեռի եւ հասակի խարութեան։

Փոքր Ասիան ականատես է ոչ պակաս գարշութիւնների։ Այնտեղ Կարմիր սուլթանն է, որը, քրիստոնէութեան բարեացակամ հովանաւորութեան քողի տակ, հրով եւ սրով բնաջինջ է անում հայկական նահանգները։ Ո՞ւր են վաղեմի խաչակրաց արշաւանքները։ Ա՜հ, իսլամ իսկապէս յաղթեց քրիստոնեայ ասպետներին, որոնք Քրիստոսի գերեզմանը ազատելու պատրւակով՝ նետւեցին այնքան խենթ արկածների մէջ։ Ժամանակակից գաղթական քաղաքականութեան մոլեգնութիւնը կարիք ունէր բարեպաշտ մի պատրւակի։ Զինաստանի մէջ է այժմ, որ քրիստոնէական կեղծաւորութիւնը պարզւում է։ Միսիոնարները, որոնք հաւատի բերելու համար այնքան մարդիկ ունէին իրենց հայրենիքի մէջ կամ հէնց նոյն երկրում, որն ընդունեց Քրիստոսի վարդապետութիւնը, թոյլ են տալիս տաճիկ զինուորներին գանակոծել աստուածային չիրիմի շուրջը գտնւող ուխտաւորներին եւ գնում են սատակելու դեղնամորթներին, որպէսզի ճանապարհ բաց անեն աշխարհակալ զօրքերին։

Սակայն՝ աստուածաշնչական տեսարանների հողի վրայ՝ խալիֆա մարգասպանը զրդռում է մահմեդական մոլեռանդութիւնը Հայաստանի քրիստոնեաների դէմ, եւ Քրիստոսի փոխանորդ Պապը մի բողոք, մի գթութեան կոչ չէ բարձրացնում, ոչ էլ մարդկային իրաւունքների պաշտպան Ֆրանսիան համարձակւում է արդարութիւն պահանջել կամ գոնէ մարդասիրական մի խօսք ասել։

Նշանակել մի թագակիր աւազակ, որ գիւղեր եւ քաղաքներ աւարի է մատնում, անզէն մարդիկ է կոտորում, եկեղեցիների մէջ այրում է—ինչպիսի՞ ազգերից յետոյ — կանայք, մանուկներ ու ծերեր, աւերակ դաշտերի մէջ է նետում անապատան, առանց տպրուստի միջոցի մարդկային հոտեր, որոնց վերջապէս գայլերի կերակուր պիտի դարձնի ծեծը, — ո՞ւմ մտքից է անցնում։ Ռուսաստանը իր սահմանների վրայ խառնակութիւնների կարիք ունի՝ յարմար բոպէին իր միջամտութիւնը արդարացնելու համար։ Բացի դրանից՝ յունական ուղղափառութեանը դիւր չէ գալիս կաթոլիկ ազգաբնակութեան չափազանց բազմանալը։ Ուրեմն՝ թող տաճիկը իր ուզածին չափ արիւն թափէ։ Երբ ռուսը թոյլատրում է սպանել, Ֆրանսիան չէ. որ ձայն պիտի բարձրացնէ։ Հանսոմն եւ Լօբանով իշխում էին այն ժամանակ ֆրանսիական հանրապետութեան վրայ, ինչպէս Լամդորֆ եւ Դելկասէն իշխում են այսօր։ Քանի՞ հոգի էինք մենք, որ աշխարհի բերանը ձգեցինք Աբդիւլ Համիդին՝ «Մեծ Մարդասպանին»։ Ի՞նչ միջոցներով լռեցնել տին միւսներին։ Առնւազն երկու տարի պահանջւեց, որպէսզի պարլամենտը նոյնպէս վրդովւէր, եւ արդիւնքը ի՞նչ։ Պարլամենտը կարող էր իր պատիւը պահել պարսաւանքի մի քէարկութեամբ, բայց դա մեծ յանդգնութիւն համարւեց։ Դեռ բախտաւորութիւն է, որ Հանսոմն—«Կարմիր Սուլթանի» չողոքորթողը—չպահանջեց պարլամենտից շնորհաւորութիւններ հայկական կոտորածների համար. . .

Ժ. ԿԼԷՄԱՆՍՕ

III

Պ. Պ. Քիաուը հայկական խնդրին նուիրած մի ընդարձակ և փայլուն առաջնորդողում, լուսաբանելով հետևեալ երեք կէտերը՝ 1) որ դրութիւնը Տաճկաստանում այսօր նոյնն է, ինչ որ էր մեծ կոտորածների նախընթաց օրը, և որ օրէօր սպասելի է սպանութիւնների մի նոր տագնապ, 2) որ սուլթանը անձամբ պատասխանատու է Օսմանեան կայսրութեան մէջ կատարւած ոճրագործութիւնների համար և 3) որ եւրոպական մեծ պետութիւնները կարող են վերջ դնել այդ

արիւնաշաղաղ օրգիային՝ գործադրել տալով գոյութիւն ունեցող դաշնագրութիւնները,—վերջացնում է իր յօդուածը այսպէս.

«Մի նոր ճգնաժամ մօտալուտ է. գուցէ մինչեւ վերջը անձկութեան եւ անընկճելի յոյսի աղաղակներ արձակել աշխարհի չորս կողմը։ Հայ ցեղը՞ դարուց դար ջարդուկոտոր եղած, կարծես իր մէջ պարունակում է մի առանձին խորհրդաւոր կենսունակութիւն։ Կարելի է ասել, որ նրա հին տարեգրողները նախատեսել էին նրա տառապանքներն եւ նրա մեծութիւնը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի առասպելի մէջ.

Տրդատ թագաւորը Լուսաւորչին բարձրացնել էր տուել ամենաբարձր պատի վրայ, ձեռք ու ոտքերը կապած, սանձը բերանին եւ մէջքը աղով կռճուած։ Այդ դրութեան մէջ Գրիգորը ողջ մնաց եօթ օր։ Այն ժամանակ Տրդատը նրան կախեց մէկ ոտից, գլխիվայր, հրամայելով աղբ վառել նրա գլխի տակ եւ մարմինը ծեծել ճպռոտով։ Այս անգամ էլ եօթերորդ օրը Գրիգորը դեռ կենդանի էր։ Տրդատը այժմ փշրել տուեց նրա ոտքերի ոսկորները՝ թոկերով սեղմած փայտերի մէջ։ Գրիգորը դարձեալ ողջ մնաց։ Յետոյ նրան պարկեցրին գետնի վրայ, արեւի տակ, երեսը դէպի երկինք, եւ գլուխը սեղմեցին ատաղձագործի մամուլի մէջ։ Այդ դրութեան մէջ նրա բերանը լցնում էին աղ, բորակ եւ քացախ, գլուխը փաթաթում էին տաք-տաք մոխիրի տոպրակներով, երկաթէ ճանկերով խոցոտում էին նրա փորը եւ մարմնի վրայ ածում էին հալած կապար։ Գրիգորը այնուամենայնիւ կենդանի մնաց. . .

Այսպէս դարերի ընթացքում միշտ տանջուող Հայաստանը ողջ է մնացել մինչեւ այսօր։ Չպէտք է կարծել, որ ժամանակակից մարդիկ, որոնք իրենց քաղաքակրթած են համարում, թոյլ կըտան, որ հայութիւնը անհետանայ երկրի երեսից, ու մեղսակից կը հանդիսանան սուլթան Աբդիւլ Համիդին եւ եւրոպական կառավարութիւններին»։

Պ. Ֆրանսիս Դը Պրէսանսէ իր „Ցարը և Հայերը“ վերնագրով կարճ, բայց կտրուկ յօդուածում մատնանիշ անելով ռուս կառավարութեան ընթացքը դէպի իր հպատակ հայերը, հետեւեալ կերպով է ամփոփում իր միտքը.

«Սա մի սարսափելի եւ ապուշ բռնապետութիւն է։ Այս է այն բոյորը, ինչ որ «սուրբ Ռուսաստանը» առաջարկում է քրիստոնեայ Հայաստանին։

Իսկապէս սուլթանի եւ ցարի մէջ — սատանայի եւ խոր ծովի մէջ — հայերը կարող են յուսալ միմիայն իրենց, իրենց կազմակերպութեան, իրենց յոգնաչխատ ջանքերի եւ. հսկայն աշխարհի մէջ արդարութեան եւ Յեղափոխութեան կուսակիցների համակրութեան վրայ»։

ՆԻՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՆ *ստացած է՝*

Մորշախէն պ. Ար.-էն 3 ֆրանք, նոյն տեղէն պ. Աշ.-էն 1 ֆր., Աստղ-էն 5 ֆր., „Կոունկ“ խմբէն 66 ֆր. 25 սանթիմ, Ցիւրիխէն՝ Ար. Համ-էն 3 ֆր., Կարիճէն 16 ֆր., Աղ-էն 1 ֆր., Վէլ-էն՝ Գեղունիէն 3 ֆր., Կալկաթայէն՝ Գ. Գ. եւ Ն. Տ. 25 ֆր., Մօլէկիւլից՝ 86 ֆր. 15 ս., 147 ֆր. 77 ս., 206 ֆր. 88 ս., Ծամբորդից նուէր 60 ֆր.: Գումար՝ 624 ֆր. 5 սանթիմ։

ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ *Կոմիտէն՝*

Ցուլիս ամսէն առաջ Վեցհարուածեան (հինգ ամսական) 100 դահեկան, „Արարատ“ խումբ 40, եւս 46. 75, եւս 50. 50, Մայ (յունուար, փետր. եւ մարտ ամսավճար.) 87. 50, „Արշաւիրեան“ խմբէն՝ Ծառայ 20, Առիւծ 4, Արու-բաթք 20, Աղքատասէր Անուշեան 20, Որոտ երեք անգամէն 21, Կայծակ 20, Աշոտ-Երկաթ 10. 50, Զ. քաղաքի „Ազգասէր“ խմբէն 80, ԱՐՇԱԿԱՒԱՆԷՆ 100 դահ. հետեւեալներէն՝ „Անմնազոհ“ խումբ 60, „Երկիւղած“ եւ „Ազգասէր“ խմբերէն 40, Արեւ 20, Վեց հարուածեան 20, Գ. Պ. 20, ԱՐՇԱԿԱՒԱՆԷՆ 95 դահեկան հետեւեալներէն՝ „Անմնազոհ“ խումբ 60, „Երկիւղած“ եւ „Ազգասէր“ խմբերէն 35 դահ.: Գումար 775. 25 դահեկան (ողջ):

ՀՈՒՐ ԵՐԿԱԹԷՆ՝ Նոանդ (եղբօրը յիշատակին) 1 օսմ. ոսկի 178. 50 դահ., Սուրհանդակ 1 օսմանեան ոսկի, Սոխակ 1 օսմանեան ոսկի Թուղթ 156 դահեկան, Քամ 156 դահեկան, Դժբախտ 101. 50, Սանատրուկ 148. 50, Լուսին 33, Վահանին հայրը 82. 50, Հաճի պէոպէո 17. 50, Արշոն 99, Լուսին 66, Քազմիր Բերիէ 99, Շամցի 95, Երկու օխայ պաստրմայ 66, Շաբար 66, Սոխ 65, Սեղրակին եղբօրմէն 17. 50, Անուն տուզաղ Դարձակ 70, Արթին փաշա 33, օր. Խալիս 42.: Գումար 1985 դահ. (փուտ դրամ):

Ցուլիս ամիսէն սկսած՝ ՆԻՆՈՒԷ քաղաքի „Սոսէ“ խմբէն 60, „Արարատ“ խումբ 46, Պանլաւ 10, Վեց հարուածեան 20, Վիշապ 10, „Արարատ“ խումբ կրկին 80, Առծիազ (հին հաշիւէն) 30, „Որոտում“ խումբ 37, Առիւծ երկու անգամէն 8. 25, Արեւ եւ „Զինւոր 10-ական, Վիշապ կրկին (երկու անգամէն) 10, Լուսին Աստղ, Կարիճ եւ Ոմն 5-ական, Կրակ 5, Վահրամ եւ Սեպուհ 10. 50-ական, Վեց հարուածեան 20, „Հրացան“ 20, Զինւոր 10. 50, „Արարատ“ խումբ 80. 50, Վեց հարուածեան 20: ԱՐՇԱԿԱՒԱՆԷՆ՝, „Անմնազոհ“ խումբ 84, „Երկիւղած“ խումբ 30, „Ազգասէր“ խ. 16, Ծիփիւր գիւղ 60 դահ.: Գումար 718. 25 դահեկան (ողջ):

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ *Կեդր. Կոմիտէն՝*

ՓՐՈՎԻՏԷՆՍԻ կոմիտէին (1899 յունվ.-դեկտ.)՝ Ա. Թ. 15. 25 դօլար, Վարաժ 11. 50, Բարկէն 10. 75, Ն. Թ. 10, Պ. Թ. 10, Ա. Ս. 8. 50, Վարդգէս 8. 25, Ս. Ճ. 8. 25, Վասոթ 8. 25, Ց. Տ. Ց. 6. 50, Ա. Ն. 6. 25, Կ. Ն. 6, Պ. Մ. 5. 50, Զարեհ 5, Վահագն 5, Խոնարար 5, Կ. Տ. Ց. 5, Ա. Մ. 5, Պ. Ա. 4. 25, Հրաչեայ 4. 50, Կ. Ս. 3. 50, Տ. Խ. 3. 50, Ա. Ա. 3. 25, Մ. Պ. 3, Թաթուլ 3, Ասատուր 2. 50, Կ. Կ. 2. 25, Ա. Արշ., Վահրամ, Գուրգէն, Կայծակ, Մ. Ք., Վիշապ, Հաճի-Գ. 2-ական, Կրատինարով 1. 50, Ա. Զ., Գ. Ա., Լ. Պ., Կ. Խ., Տ. Տ., Սուրէն մէկ-մէկ, Որբիկ 50 սենթ: Գումար 191 դօլար 75 սենթ:

ՓԻՋՊՈՒՐԳԻ կոմիտէին (1899 յուլիս-դեկտ.) անդամավճարներէ 18 դօլար 31 սենթ:

ՄԵԼՔԸՐՈՅԻ կոմիտէին (1899 յուլիս-դեկտ.) անդամավճարներէ՝ 17 դօլար 95 սենթ:

ՆԻԻ-ԵՕՐՔԻ կոմիտէին (1899 յունվ.-դեկտ) անդամավճարներէ 30 դօլար 36 սենթ:

ՓՕԼՐԻՎԸՐԻ կոմիտէին (1899 յունվ.-դեկտ.) անդամավճարներէ, նուիրատուութիւններէ եւայլն 37 դօլար 85 սենթ:

ՆԱԻԱՀԱՆԳՍՅԻ *Կոմիտէն՝*

„Նորաբոյս“ ընկերութիւնից 40 ռուբլի, Գազանից 13, Մելիք, Սէֆէր 5-ական, Ցովսէփ՝ Միսաք 3-ական, Զօլօն 2, Ալօն, Պատօն, Ասպատուր, Ցաբութիւն, Պետրոս, Ցարօն, Էլօն, Մուրատ, Վարդան, Գէորգ, Սահակ, Գասպար, Գօզան, Կարօ, Սարգիս, Ումիոն մէկ-մէկական, Փլան, Ասօն, Առաքել 50-ական կոպէկ, ՆՈՐ-ՔԱՂԱՔԻ „Զաւէն“ խմբից՝ Տաճատ, Հայկ, Արշակ, Կարօ 10-ական կոպ., Սամէլ, Սանասար, Արծիւ 15-ական կոպ., Վարդան, Առիւծ 20-ական կոպ.: Գումար 89 ռուբլի 75 կոպէկ:

ՔՕՍՏԱՆԶԱՅԻ „Դեւեան“ խումբը ստացած է՝ Գ. Ս. 5 ֆրանք, Կ. Ն. 10, Վահրիշ 4, Ս. Մ. 2, վեց ստացականով համակրողներէն ստացած է՝ Ա. Դեղ. 2, Ոմն 5, Գ. Մարգարեան Ս. Զ., Մ. Գ. Տ., Ց. Վ. մէկմէկ ֆր. Գումար 32 ֆրանք:

ԳԱՐԻԲ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

(ԱՐՏԱՏՊԱԾ „ԴՐՕՇԱԿ“-Ի Ց)

Լոյս տեսաւ առաջին գրքոյկը։ Գինն է 50 սանտիմ, ճանապարհածախսով 60 սանտիմ։ Դիմել՝

Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)